

परिच्छेद एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

व्यक्तिभिन्न अन्तरनिहित प्रतिभालाई प्रष्फुटन गराई व्यक्तिको सर्वांगीण विकासमा मद्दत पुर्याउने एक सशक्त माध्यम शिक्षा हो । यो व्यक्ति, समाज र राष्ट्रोन्नतिको महत्वपूर्ण साधन हो । व्यक्तिलाई परिवेश अनुकूल समायोजन गराउने तथा व्यक्तिमा उचित ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिको विकास गराई व्यक्तित्व विकासमा सहयोग पुर्याउने महत्वपूर्ण कडी हो । यसरी नै शिक्षालाई राष्ट्रको लागि आवश्यक पर्ने विश्वपरिवेश सुहाउँदो दक्ष जनशक्ति निर्माणको घोटकका रूपमा लिन सकिन्छ (खडका, २०७३) ।

शैक्षिक विकासको इतिहासलाई नियाल्दा मानव विकासको सुरुवात देखि नै कुनै न कुनै रूपमा शिक्षालाई उपयोगमा ल्याएको पाइन्छ । शिक्षाको प्राचिनकाल (वि.स. १९०३ भन्दा अगाडी) मा परम्परागतरूपमा चल्दैआएका सामाजिक मूल्य मान्यताहरु पिँडीबाट अर्को पिँडीमा हस्तान्तरण हुँदै जाने पारिवारिक शिक्षा परम्परा रहेको पाइन्छ । वैदिक कालमा आमाबुवा पछि ऋषिमुनिहरुनै गुरुका रूपमा रहेका थिए । त्यस समयमा संस्कृत शिक्षा र बौद्ध शिक्षा प्रमुख परम्परा को रूपमा रहेको पाइन्छ । लिच्छवीकाल तथा मल्लकालमा शिक्षाको क्षेत्र केही व्यापक बन्न पुगेको पाइन्छ । राज्य संचालनको लागि आवश्यक पर्ने विषयहरु साथै कला, संगीत तथा संस्कृतिसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरुलाई शिक्षा प्रणालीमा समावेश गरिएको पाइन्छ ।

नेपालमा शिक्षाविकासको दृष्टिकोणले वि.सं. १९९३ देखि २००७ सम्मको अवधिलाई मध्यकालको रूपमा लिइन्छ । शिक्षा विकासको लागि यो समयमा निकै प्रयासहरु भए तापनि सर्वसाधारणले शिक्षा लिन पाउने दृष्टिकोणबाट मध्यकाललाई शिक्षाको अंधारो युगको नामले चिनिन्छ । सर्वसाधारणका लागि शिक्षाको अवसर खुला नगरिए पनि शिक्षा प्रणाली परिवर्तनको प्रयास यसै समयमा भएको पाइन्छ । युरोप भ्रमणको क्रममा त्यहाँको शिक्षाबाट प्रभावित भएर जङ्गबहादुर राणाले वि.सं १९१० असोज २७ गते काठमाडौँ दाखचोकमा अंग्रेजी प्रारम्भिक स्कूल स्थापना गरे । विद्यालयलाई व्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गर्न दरबार स्कूलका प्रधानाध्यापक मिष्टर कनिङ्गलाई बनाए भने स्कूल सुपरिवेक्षकको

जिम्मा मिष्टर रस लाई दिइएको थियो । त्यसरी नै शिक्षालाई व्यवस्थित गर्न वि. स. १९१५ मा शिक्षा विभाग र विद्यालय निर्देशकको व्यवस्था भयो वि.स. १९९६ मा शिक्षाको पहिलो कानून, शिक्षाको इस्तहार जारी गरियो । यसलाई शैक्षिक व्यवस्थापनको पहिलो प्रयासको रूपमा लिन सकिन्छ । वि. सं. २००४ मा नेपाललाई शैक्षिक प्रशासनका दृष्टिले जनकपुर, काठमाडौँ र पाल्पा गरी तीन क्षेत्रमा बाँडेर शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सुपरिवेक्षणमा सुधार गर्ने उद्देश्यले शैक्षिक नियमहरू समावेश गरी शिक्षा विभागबाट वि. सं. २०१५ आश्विन १५ बाट नेपालशिक्षा (आधार शिक्षा) नामक मासिक पत्रिकाको प्रकाशन सुरु गरियो । यसरी शैक्षिक विकास सुधारका प्रयासहरू गरिएतापनि रणाकालिन समयमा शिक्षा सर्वसाधारणको पहुँचबाट टाढा रहेको थियो (अधिकारी, २०६४) ।

नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको नेपालमा शिक्षा नामको प्रतिवेदन २०११ ले विद्यालय व्यवस्थापनको लागि आयोगले शिक्षकहरू, विद्यार्थीहरू र आमाबुबाहरूले स्कूल व्यवस्थापनका समस्याहरू बुझ्नु पर्दछ र आ आफ्ना तहमा व्यवस्था सम्बन्धित कार्यमा भाग लिनु पर्दछ भनी सुझाव प्रस्तुत गरेको छ (नेपालको शिक्षा, २०११) ।

शिक्षा ऐन २०२८ ले विद्यालयको संचालन रेखदेख र उचित व्यवस्थापन गर्नको लागि ऐनको दफा १२ मा भने प्रत्येक विद्यालयमा एउटा विद्यालय व्यवस्थापन समिति रहने प्रावधान राखी विद्यालय व्यवस्थापन समितिको काम कर्तव्य र अधिकारको समेत स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी शिक्षा नियमावली २०५९ ले नियम ९३ मा विद्यालयको प्राज्ञिक तथा प्रशासकीय प्रमुखको रूपमा काम गर्न प्रत्येक विद्यालयमा एकजना प्रधानाध्यापक राख्ने व्यवस्था गरेको छ र नियम ९४ मा प्रधानाध्यापक को काम कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरेको छ ।

यसैगरी राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ ले शैक्षिक व्यवस्थापनको लागि शिक्षा सम्बन्धी नीति निर्माण गरी कार्यन्वयन गर्ने गराउने दायित्व शिक्षा मन्त्रालयको र नीति कार्यान्वयन स्थल जिल्ला तहलाई मानेको छ । उक्त आयोगले प्रधानाध्यापक नियुक्ति र कार्य उपयुक्त नभएको, शैक्षिक नेतृत्वको अभाव रहेको, सक्षमताको अभाव रहेको समस्या देखाउँदै सक्षम र कुशल व्यक्तिलाई मात्रै प्रधानाध्यापक नियुक्ति गर्नुपर्ने र प्रधानाध्यापक विद्यालयको व्यवस्थापक नियन्त्रक र योजनाकार भएको कारण उसमा आवश्यक व्यवस्थापकीय तथा अन्य सीपको

विकास को लागि तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ, (राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०४९) ।

उच्चस्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०५५ ले प्रधानाध्यापकको अधिकारलाई शैक्षिक समस्या र मुद्दाका रूपमा लिएर विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन सुधार्न प्रधानाध्यापकको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने धारणा राखेको छ । प्रधानाध्यापकको पदलाई व्यवस्थापक, विद्यालयको प्रशासक र सक्षम शैक्षिक नेतृत्व प्रदान गर्ने दायित्वको रूपमा लिन नसकिएको, प्राथमिक विद्यालय तहमा छुट्टै प्रधानाध्यापकको व्यवस्था नभएको, प्रधानाध्यापकले पाउने उत्प्रेरणा तथा पुरस्कारहरूको अभाव रहेको प्रशासकीय र शैक्षिक सुपरिवेक्षण गर्ने ज्ञान सिप र क्षमताको अभाव जस्ता समस्याहरू रहेको कुरा उल्लेख गर्दै कुनै पनि तहमा प्रधानाध्यापक हुनको लागि एक तह माथिको शैक्षिक योग्यता हुनुपर्ने, सम्बन्धित तहको शिक्षकले पाउने तलब भत्ताको २५ प्रतिशत रकम प्रधानाध्यापक भत्ता हुनुपर्ने जस्ता सुझावहरू दिएको छ (उच्च स्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०५५) ।

वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भए पश्चात शिक्षा सर्वसाधारणको लागि खुला भयो । शैक्षिक विकासको क्रममा प्रजातन्त्र प्राप्त पछिको समयलाई आधुनिक कालको रूपमा लिइन्छ । २००७ सालपछि विद्यालय खोल्ने क्रम प्रगतिमा अघि बढ्यो । संख्यात्मक हिसाबले शिक्षाले समयमै ठूलो फरको मारे पनि गुणात्मक विकास हुन सकेन । सर्वसाधारणको शिक्षाप्रतिको चाहना उर्लदो भेललाई ध्यानमा राखी अन्धाधुन्ध विद्यालयहरूको स्थापना गरिए तर व्यवस्थापन पक्षमा धेरै चुनौतिहरू सृजना भए । शिक्षा क्षेत्रमा देखिएका विकृति र समस्याहरूलाई न्यूनीकरण गरी शिक्षा प्रणालीमा सुधार गर्नका लागि समय समयमा विभिन्न प्रयास गरिएको पाइन्छ, जसअन्तर्गत विसं २०११, २०१८, २०२८, २०४९, २०५५ र २०५८ मा प्रस्तुत गरिएका शैक्षिक प्रतिवेदनहरूलाई प्रमुख रूपमा लिन सकिन्छ (शर्मा, २०५९) ।

संघ संस्थाको निर्धारित लाभ हासिल गर्नको लागि उपलब्ध भौतिक तथा मानविय संसाधनलाई उपयुक्त तरिकाले परिचालन गर्ने कार्यलाई व्यवस्थापन भनिन्छ । विद्यालय व्यवस्थापनको विभिन्न पक्षहरू मध्ये शैक्षिक व्यवस्थापनको शैक्षिक विकासमा ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । शिक्षाको लक्ष्य प्राप्तीको लागि यस संग सम्बन्धित सबै पक्ष को उचित ढंगले परिचालन गर्ने कार्यलाई शैक्षिक व्यवस्थापनको रूपमा लिन सकिन्छ । बर्टन र रुकनरका अनुसार शैक्षिक व्यवस्थापन बालकको वृद्धि र विकासलाई प्रभावित गर्ने सम्पूर्ण तत्वहरूको

अध्ययन र सुधार गर्ने मुख्य उद्देश्य भएको एउटा दक्ष प्राविधिक सेवा हो । इनसाइक्लोपेडिया शैक्षणिक अनुसन्धानका अनुसार शैक्षिक व्यवस्थापन भनेको कार्यकर्ताको प्रयासमा समाज सामन्जस्य स्थापित गर्ने र उपयुक्त सामग्रीहरूलाई मानविय गुणको विकास हुने गरी परिचालन गर्ने प्रक्रिया हो । यसले केटाकेटीका तथा युवाहरूको विकासमा मात्र नभई बयस्क र विशेषगरी विद्यालय कार्यकर्ताहरूको विकासमा चासो राख्दछ ।

शैक्षिक व्यवस्थापनको विकासक्रमलाई हेर्दा सन् १९०० को आसपासबाट शिक्षक कर्मचारीमा कार्य विश्लेषण गर्ने प्रक्रियाको थालनी भएको पाइन्छ । सो समयमा विशेषतः शिक्षकको कार्य क्षमता बढाउने तथा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटीको विकास भयो । त्यसपछि क्रमशः व्यवस्थापनका विभिन्न सिद्धान्तहरूलाई शिक्षाक्षेत्रमा प्रयोग गर्न थालियो तर प्रभावकारी व्यवस्थापनको अभाव देखियो । दोस्रो विश्वयुद्धको समाप्ति पश्चात भने शैक्षिक व्यवस्थापनको क्षेत्रमा उल्लेखनीय प्रगति भएको पाइन्छ । नेपालमा शिक्षा क्षेत्रको विकासका लागि उचित शैक्षिक व्यवस्थापनको पक्षमा आवाजहरु उठाइए तापनि प्रभावकारी नीतिनिर्माणको अभाव देखिन्छ ।

विद्यालय व्यवस्थापनका विभिन्न पक्षहरु रहेका छन् । जसमध्ये शैक्षिक व्यवस्थापनको शैक्षिक विकासमा ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा विद्यालय व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने हेतुले समय समयमा विभिन्न प्रयासहरु गरिए तापनि फलदायी बन्न सकेको छैन । पछिल्लो समयमा विद्यालय व्यवस्थापनका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई सक्रिय बनाउने प्रयास गरिए तापनि सोचे अनुरूप कार्य हुन सकेको पाइन्न । विद्यालय व्यवस्थापनको सवालमा कुन क्षेत्रको अधिकार तथा दायित्व के कति हो भन्ने कुरामा अन्योलता छ । विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन कमजोर भएको परिपेक्ष्यमा विद्यालय व्यवस्थापन अन्तर्गत शैक्षिक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्थामा यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

प्रस्तुत पृष्ठभूमिलाई आधार मानी आधारभूत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको अध्ययन तथा लेखाजोखाका साथ शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएका मुलभुत समस्याहरु उजागर गरी समस्या समाधानको उपायहरु सुझाउने गरि यो अध्ययनलाई अगाडि बढाईएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

प्रभावकारी शैक्षिक व्यवस्थापनको अभावमा शिक्षाको स्वभाव माथि उठ्न सक्दैन । शैक्षिक विकासको लागि राज्यको तर्फबाट समयानुकूल नीति नियमहरू बन्न सकेको पाइँदैन । बनाएका नीति नियमहरूको व्यवहारिक कार्यान्वयन पनि प्रभावकारी हुन सकेको छैन । शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था, शिक्षक कर्मचारीको कार्यक्षमता, शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था र परिचालन शिक्षक विद्यार्थीको नियमितता, सुपरिवेक्षण प्रक्रियालाई प्रमुख रूपमा व्यवस्थित गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा मानव संसाधन व्यवस्थापन प्रकृया वर्तमान समयमा कमजोर बन्न पुगेको छ । शिक्षकको पेशागत सहयोग सम्बन्धी कार्यहरू हुन सकेका छैन । पेशागत ग्यारेन्टीको अभावका कारण शिक्षण पेशा प्रति शिक्षकहरूको दत्तचित भएर लाग्न नसकिरहेको अवस्था छ । समयमै पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीहरू हातमा पुग्न नसकेको तथा पाठ्यपुस्तक बाहेक अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरूको विद्यालयमा उपलब्ध नभएका गुनासा प्रशस्त सुन्न पाइन्छ । परीक्षा प्रणाली वैज्ञानिक ढंगले सञ्चालन गर्न नसकेको तथा मूल्यांकनका सबै साधनहरू प्रयोगमा ल्याउन नसकी परीक्षानै मूल्यांकनको सर्वोपरी साधन हो रूपमा स्थापित भएको छ । यस्ता विशेष समस्याका कारण शैक्षिक स्तर दिन प्रति दिन खस्कँदै गइरहेको छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापनलाई सरोकारवालाहरू बाट उचित तवरले ध्यान दिएको पाइँन्न । के शैक्षिक व्यवस्थापनको अभावमा स्तरयुक्त शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ? विद्यालय व्यवस्थापनको जिम्मा कुनै एउटा पक्षलाई मात्र सुम्पेर उचित व्यवस्थापन सम्भव हुन्छ? शिक्षा क्षेत्रमा अनावश्यक रूपमा राजनीतिको ठाढो हस्तक्षेप किन भैरहेको छ? स्पष्ट शैक्षिक नीति निर्माण गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन राज्यले किन गर्न सकिरहेको छैन । यस्ता गम्भीर प्रश्नहरू शिक्षा क्षेत्रमा अनुत्तरित देखिन्छन् । विद्यालय व्यवस्थापनमा देखिएका कमजोरीका पक्षमा सुधार गर्न सबै निकायहरू सक्रिय हुनुपर्ने अवस्थामा विद्यालय समुदायमा हस्तान्तरण गर्ने बहानामा राज्यपक्ष विद्यालय व्यवस्थापनको जिम्मेवारीबाट पृथक हुन खोजेको त हैन भन्ने अन्यौलता सृजना भएको छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समिति गठन प्रक्रियामा राजनीतिकरण, शिक्षकहरु छनौटको क्रममा हुने राजनीतिकरण, कक्षा ११ मा विद्यार्थी बढी बनाउने अभिप्रायले माथिल्लो कक्षाहरुमा लिइने परीक्षा औपचारिकतामा मात्र सीमित बनाइनुका अलावा एसइइ परीक्षा समेत नाम मात्रको बन्न पुगेको छ भने यसकै प्रभावको कारण विद्यार्थीहरुको पढाइ प्रतिको भुकाव तल्ला कक्षाहरुमा समेत कम हुन पुगेको छ । शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाएसम्म अन्य पक्षलाई जितिसुकै अब्बल बनाए पनि सिकाइ उपलब्धि उच्च हुन सक्दैन । आधारभूत तहमा देखिएका यस्ता समस्याहरुमध्ये शैक्षिक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्थालाई प्रमुख समस्याको रूपमा लिई यो अध्ययन कार्य गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको विभिन्न उद्देश्यहरु छन्, जुन यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- क) आधारभूत तहको विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण गर्नु ।
- ख) आधारभूत तहको विद्यालयमा शैक्षिक योजना निर्माण र कार्यान्वयनको अवस्था विश्लेषण गर्नु ।
- ग) उक्त विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा रहेका समस्याहरुको खोजी गरी समस्या समाधानका उपायहरुको खोजी गर्नु ।

१.४ अनुसन्धान प्रश्नहरु

यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउनका लागि निम्नानुसारका अनुसन्धान प्रश्नहरु तयार गरिएको छ :

- क) आधारभूत तहको विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनको अवस्था कस्तो छ ?
- ख) विद्यालयमा शैक्षिक योजना निर्माण र कार्यान्वयन के कसरी भईरहेको छ ?
- ग) विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा के कस्ता समस्याहरु रहेका छन् ?
- घ) विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनलाई के कसरी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ?

१.५ अध्ययनको महत्व

शिक्षा देश विकासको मेरुदण्ड हो भने शैक्षिक व्यवस्थापन गुणस्तरीय शिक्षाको सर्वोपरी आवश्यकता हो । शिक्षा क्षेत्रमा राज्यको तर्फबाट उल्लेखनिय लगानी भई रहेको छ । विभिन्न दातृ निकायबाट समेत शिक्षाका लागि बर्सेनि प्रशस्त अनुदान सहयोगहरू प्राप्त भइरहेको वर्तमान समयमा सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक अवस्था भने भन भन विकराल बन्दै गइरहेको छ । संस्थागत विद्यालयको तुलनामा धेरै लगानी गरी बढी सेवा र सुविधाको लागि व्यवस्था गरिएका सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन पक्ष नाजुक बन्दै जानु समुन्नतिको लागि सिद्ध हुने कुरा निश्चित छ । तसर्थ व्यवस्थापन पक्षमा कहाँ नेर कस्ता कमजोरीहरू रहेका छन भन्ने तथ्यलाई यस अध्ययनमा खोतल्ने प्रयास गरिएको छ । निम्न व्यवस्था कार्यान्वयनमा देखिएका नवीनता, नीतिगत रिक्तता, शैक्षिक व्यवस्थापनमा भोग्नुपरेका प्रमुख समस्या पहिचान गर्ने कार्य यस अध्ययनबाट सम्पन्न गरी अध्ययनको क्रममा समस्या समाधानका लागि आवश्यक राय सुझावहरू संकलन गरिएको छ ।

समयमा विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनलाई अध्ययनको प्रमुख विषयको रूपमा लिई यस क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरूको गहनतम् अध्ययन गरी संकलित तथ्यको विश्लेषणका साथै प्राप्त निष्कर्ष र समाधानको उपायहरू प्रस्तुत गरिएको छ जसको माध्यमबाट नीति निर्माणमा र कार्यान्वयन दुबै तहमा यस अध्ययनबाट आउने निष्कर्षले सहयोग पुर्याउने अपेक्षा लिएको हुँदा अध्ययन महत्वपूर्ण रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको परिसीमा

कुनैपनि विषयमा अध्ययन गर्नु पूर्व त्यसको क्षेत्र निर्धारण गर्नु आवश्यक हुन्छ । अध्ययनको उद्देश्य तथा स्रोत साधन र समयलाई मध्यनजर गरी यसको सीमांकन गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । यसै तथ्यलाई ध्यानमा राखी यस शोधकार्यको अध्ययन क्षेत्र निर्धारण गरिएको छ ।

यो अध्ययन मोरङ जिल्ला अन्तरगत विराटनगर महानगरपालिकाका आधारभूत विद्यालयहरू मध्ये पाँचवटा आधारभूत विद्यालयमा मात्र सीमित रहेको छ । अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्ष रहेका छन् । यो अध्ययन विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको पक्षमा मात्र केन्द्रित

रहेको छ । यो अध्ययन विराटनगर महानगरपालिकाका पाँचवटा आधारभूत विद्यालयमा मात्र सीमित रहेकोले अन्य विद्यालय संग मेल नखान सक्छ ।

१.७ मुख्य शब्दावलीको परिभाषा

विद्यालय : नेपाल सरकारबाट नियमितरूपमा अनुदान पाउने गरी अनुमति वा स्वीकृति प्राप्त विद्यालय ।

संस्थागत विद्यालय : नेपाल सरकारबाट नियमितरूपमा अनुदान नपाउने गरी अनुमति वा वीकृति प्राप्त विद्यालय ।

शैक्षिक व्यवस्थापन : शैक्षिक क्रियाकलाप लाई प्रभावकारी तवरले संचालन गर्नका लागि गरिने योजना, संगठन निर्देशन, तथा नियन्त्रण जस्ता कार्यलाई शैक्षिक व्यवस्थापन भनिन्छ ।

कर्मचारी : संस्थागत विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक बाहेकका अन्य कर्मचारी ।

आधारभूत तह : कक्षा आठ सम्मको शिक्षा ।

विद्यालय ब्यवस्थापन समिति : विद्यालयको रेखदेख विकास निर्माणको साथै शिक्षण कार्य भएको नभएको हेर्ने समिति

परिच्छेद दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा अवधारणात्मक खाका

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन

जुनसुकै अध्ययन अनुसन्धान कार्य एउटा निश्चित सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्दछ । अनुसन्धानका लागि कुनै खास सिद्धान्तमा रहेर अध्ययन गरिन्छ जसले सैद्धान्तिक पक्षलाई व्यवहारिक पक्षसँग जोडेर निष्कर्ष निकाल्न मद्दत पुर्याउँदछ ।

संगठनलाई एउटा सामाजिक अंगको रूपमा मानेर सामाजिक वातावरण, समूहको चालचलन, सामाजिक संस्कृति जस्ता पक्ष अध्ययन गरी व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन समूह तथा संगठनात्मक व्यवहारलाई प्राथमिकता दिनुपर्छ भन्ने धारणाका साथ १९५०-१९७० मा आएको व्यवस्थापनको सिद्धान्त व्यवहारवादी सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्तको योगदानकर्ताको रूपमा चेष्टर आई बर्नाड, प्रोफेसर हर्वर्ट र साइमन रेनसिस लिक्ट प्रमुख व्यक्तिको रूपमा परिचित छन् ।

यस सिद्धान्तअनुसार व्यवस्थापनलाई व्यवहारवादी विज्ञानको रूपमा हेरिनु पर्छ । संगठन एक औपचारिक रूप भएकाले संगठनले औपचारिक संस्थाको रूपमा मानवीय शक्तिलाई समन्वय गर्ने, सञ्चार गर्ने, साभ्ना लक्ष्य र उद्देश्य पूरा गर्ने, उद्देश्य परिपूर्तिको लागि मानव संसाधनको परिचालन गर्ने जस्ता कार्यहरू गर्दछ । संगठनको उद्देश्य पूरा गर्न संगठनमा प्रभावकारीता र कार्यदक्षताको आवश्यकता पर्छ । संगठनको प्रभावकारिताको लागि उत्पादन र वितरण प्रभावकारी हुनुपर्छ भन्ने त्यसका लागि कामदार दक्ष र निपुण हुनुपर्दछ । बर्नाडका अनुसार संगठनको लक्ष्य हासिल गर्न एकलैले सम्भव नहुने हुँदा संगठनमा धेरै ब्यक्तीहरूको आवश्यकता पर्छ यसरी संगठनमा काम गर्न आउने ब्यक्तिहरूको व्यक्तिगत लक्ष्य संगठनको साभ्ना लक्ष्य बीच संतुलन कायम गर्न सकेमा मात्र संगठन कुशलताका साथ चलन सक्छ ।

साइमनले व्यवस्थापनका लागि मानवीय व्यवहारको पक्षलाई जोड दिनुपर्छ भन्ने धारणा राखेका छन् । व्यवस्थापनको केन्द्रको रूपमा विवेक पूर्ण निर्णयलाई लिइनु पर्छ । संगठनका

सबै सदस्य निर्णयकर्ता हुन् । सबैको सहभागिताबाट आएको निर्णय स्तरीय हुन्छ, र यस्तो निर्णयले संगठनको प्रभावकारीतामा सहयोग पुर्याउँदछ ।

यसरी यस सिद्धान्तको अवधारणा अनुरूप संगठनलाई एक जीवित संगठनको रूपमा लिई अनौपचारिक संगठनलाई समेत स्वीकारेर संगठनको प्रभावकारिता र कार्य दक्षता अभिवृद्धिका लागि विवेकपूर्ण निर्णय प्रक्रियाको माध्यमबाट शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरु हटाउन सकिन्छ ।

मानव सम्बन्ध सिद्धान्त अनुसार कुनै पनि संगठनमा कार्य गर्ने कामदार बिच राम्रो मानव सम्बन्ध भएमा कार्यसम्पादन राम्रो, चाँडो तथा स्तरीय हुन्छ भने यसको विपरित मानव सम्बन्ध नराम्रो भएमा कार्यसम्पादन नराम्रो, ढीलो र कम गुणस्तरीय हुन्छ । तसर्थ संगठनलाई प्रगति उन्मुख गराउन सुमधुर मानव सम्बन्ध कायम गर्नुपर्छ । सन् १९५० ताका प्रचलित यस सिद्धान्तका अनुयायीका रूपमा प्रो. जर्ज इल्टन मायो १८८० - १९४९, मेरी पार्कर फोलेट १८६८-१९३३, अब्राहम मास्लो १९४३, प्रो. डगलस ग्रेभर १९०६ - १९६४, रेड जोन उडवार्ड १९१६-१९७१ रहेका छन् । मानव सम्बन्ध सिद्धान्तका प्रवर्तक मायो १८८० (१९४९ का अनुसार संगठनमा कार्यरत कामदारका कमी कमजोरी पत्ता लगाई समन्वय र प्रेरणा प्रदान गरी योग्यता अनुसार नेतृत्व विकास गराउनु पर्छ । सांगठनिक क्रियाकलापमा सबैलाई सहभागी गराउनुको साथै कर्मचारीको दक्षता बढाउन आवश्यक पहल गर्नुपर्छ । संगठन दोहोरो र वास्तविक संचार प्रणाली स्थापना गर्नुपर्छ । उत्पादकत्व प्राविधिक पक्षको मात्र नभई समाजिक पक्ष पनि भएकोले कार्य क्षमता बढाउन समाजिक दक्षता बढाउनुपर्छ । उत्पादकत्व भन्ने कुरा प्राविधिक पक्ष मात्र नभई समाजिक पक्ष पनि हो । औपचारिक तथा अनौपचारिक सबै खाले संगठनलाई महत्व दिनुपर्छ र कार्यक्षमताको आधारमा समूह कार्य गर्नुपर्छ ।

मेरी पार्कर फोलेटले प्रजातन्त्रिक र सहभागितामूलक सिद्धान्त मा जोड दिएकी छिन । उनका अनुसार उत्पादन बढाउन व्यक्तिहरूको भावना र चाहना बुझेर कामदार र प्रशासक बिचको मानवीय सम्बन्ध विकास गर्नुपर्छ । मानविय नाताको स्थापना गरी मनोवैज्ञानिक ढाँचाबाट विभिन्न मनमुटाव भ्रगडा, कलुषित भावना आदिको समाप्ति गर्नुपर्छ । जति धेरै राम्रोसँग समन्वय सम्बन्ध स्थापना गर्न सक्यो त्यति नै राम्रो सम्बन्ध कायम भई काममा स्तरीयता एवम प्रभावकारिता हासिल हुन्छ । कामदारसँग सिधा सम्पर्क कायम गरी मानव

सम्बन्धको विकास गर्न सकिन्छ । त्यसरी नै अस्पष्ट कुरामा तेसी संचार प्रक्रिया अपनाई मानवीय सम्बन्ध स्थापित गर्नुपर्छ । प्रभावकारी समन्वयका लागि उद्देश्यलाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गर्ने, नियम परिमार्जन गर्ने र स्पष्ट बनाउने, प्रशासन संगठन चुस्त दुरुस्त बनाउने, निरीक्षण र सुपरिवेक्षण कार्य व्यवस्थित गर्ने एककृत विचार र धारणा स्थापित गरी कामदारलाई कार्यप्रति उत्प्रेरित गर्नु पर्ने धारणा प्रस्तुत गरेकी छिन् ।

विद्यालय एउटा संगठन हो । संगठनात्मक व्यवहार राम्रो नभएमा संगठनको लक्ष्य प्रगतीमा कठिनाई हुन्छ । विद्यालयमा विभिन्न कर्मचारी, शिक्षक कार्यरत हुन्छ । तिनिहरु बीच व्यवस्थापनको प्रगाढ सम्बन्ध कायम गरी मानवीय शक्तिलाई समन्वय गर्ने, एकीकृत प्रभावकारी संचार गर्न जस्ता कार्यको साथै भौतिक स्रोत साधनको समुचित ढङ्गले परिचालन गर्नुपर्दछ अनि मात्र शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्यालाई कम गर्न सकिन्छ । यस अध्ययनको लागि माथि उल्लेखित सिद्धान्तलाई आधारको रूपमा लिएको छ ।

२.२ पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन

कुनै पनि विषयमा गरिने अध्ययन अनुसन्धानसँग मिल्ने तथा अध्ययनलाई सहयोग पुर्याउने पूर्व साहित्य हरूलाई जनाउँदछ । यस्ता साहित्यहरुको अध्ययन बाट नयाँ अध्ययन अनुसन्धानका लागि आधार प्रदान गर्नुका साथै अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुर्याउनका लागि दिशा निर्देश गर्दछ । अनुसन्धान नयाँ होस, नदोहोरियोस भन्नको लागि साहित्यको पुनरावलोकन गरिन्छ । यसका अतिरिक्त अनुसन्धान समस्यालाई स्पष्ट पार्न, अध्ययन विधि लाई सुधार गर्न तथा अनुसन्धानकर्ताको सम्बन्धित विषयको ज्ञानको क्षेत्रलाई फराकिलो पार्न समेत साहित्यको पुनरावलोकन ले सहयोग पुर्याउँदछ । यसले अनुसन्धानकर्तालाई आफ्नो अध्ययनको विषय क्षेत्रलाई सीमित गर्न समेत सहयोग पुर्याउँदछ (खनाल, २०६२, पृ. ३२५) ।

यस शोध कार्यको अध्ययनलाई पुर्णता दिने क्रममा शोध शीर्षक सँग सम्बन्धित विभिन्न साहित्यहरुको अध्ययन गरिएको छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापन भनेको शैक्षिक सेवाहरु प्रभावकारी एवं सफलतापूर्वक सञ्चालन गराउने प्रक्रिया हो । योजना, संगठन, नियुक्ति, नियन्त्रणको प्रभावकारीतामा शैक्षिक उद्देश्य प्राप्त गर्ने एक प्रक्रियाको रूपमा शैक्षिक व्यवस्थापन रहेको हुन्छ ।

क्याम्पवेल र उनका साथीहरुका अनुसार शैक्षिक प्रशासन व्यवस्थापनमा शिक्षण एवं सिकाइमा आधारित लक्ष्यहरु तथा नीतिहरुको विकासमा सहायता गर्न शिक्षण सिकाइको उपयुक्त कार्यक्रमको विकासमा उत्प्रेरित गर्न र शिक्षण सिकाइ कार्यको सञ्चालन गर्न कर्मचारी र सामग्रीहरुको व्यवस्था गर्ने कुराहरु समेत समावेश हुन्छन (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६३, पृ. २३) ।

शैक्षिक व्यवस्थापनको विकासक्रमलाई हेर्दा सन १९०० को आसपासबाट यसको विकास शुरु भएको पाइन्छ । सन १९४० तिर विद्यालय प्रशासनमा प्रजातान्त्रिकरण भावनाको विकास गरायो । जस अन्तर्गत प्रजातन्त्रिक प्रशासन, प्रजातान्त्रिक सुपरिवेक्षण, प्रजातान्त्रिक निर्णय प्रक्रिया तथा प्रजातान्त्रिक शिक्षा प्रक्रियामा जोड दिइयो । क्याम्पवेलले यसलाई शिक्षामा प्रजातान्त्रिकरण र मानवीय सम्बन्धको विकासको शुभ लक्षण माने । मानव सम्बन्धको दृष्टिकोण अनुसार विद्यालयलाई सामाजिक संस्थाको रूपमा मानेर शैक्षिक क्षेत्रलाई समेत सामाजिक प्रणालीको रूपमा लिइयो । विभिन्न समाजिक परिवेशका बाबजुद उनीहरुको चाहना र आवश्यकता अनुसार शिक्षण गर्ने धारणा राखियो । शिक्षा प्रणालीमा विकेन्द्रित शिक्षा प्रणालीको शुरुवात भयो, यसैबेला शिक्षण कार्यलाई पेशाको रूपमा विकास गर्नुपर्ने मान्यताको विकास भयो (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६३, पृ. २४) । त्यसैगरी १९५०-१९७० ताका शिक्षा प्रशासनमा सबै पक्षको विश्लेषण गर्नुपर्ने, शैक्षिक प्रशासकलाई प्रशासन र व्यवस्थापन सम्बन्धी तालिम दिनुपर्ने, निर्णय प्रक्रियामा व्यापक सहभागिता हुनुपर्नेमा जोड दिइयो ।

शैक्षिक संस्थाका लागि व्यवस्थापन महत्वपूर्ण पक्ष हो । शिक्षण सिकाइ एक सामाजिक प्रक्रिया हो । जसबाट समाजका सम्पूर्ण वर्ग प्रभावित हुन्छन् । शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, समुदाय बीच निकट सम्बन्ध र सम्पर्क स्थापित गर्नुपर्छ । आर्थिक, राजनीतिक, भौतिक कार्यको समन्वय सहभागिता र सहयोगबाट उद्देश्य पूरा गर्ने कार्य निरन्तर चल्छ । यसको उचित प्रयोग र सञ्चालन कुशल व्यवस्थापकबाट मात्र सम्भव छ । शिक्षाको विकासनै व्यक्ति र राष्ट्रको आधारशिला हो । शैक्षिक व्यवस्थापन पनि सामाजिक परिवर्तन सँग सँगै

परिवर्तन भैरहन्छ । शिक्षण संस्थाको केन्द्रविन्दु नै व्यवस्थापन हो । मानवीय श्रोत र साधनको परिचालन गरी राष्ट्रिय लक्ष्य र उद्देश्य पूरा गर्न शैक्षिक नेतृत्वले ठुलो जिम्मेवारी बोध गर्नुपर्छ । यसरी व्यवस्थापन एक सक्रिय गतिशील साधन भएकाले योजना तर्जुमा गर्ने देखि लिएर संगठन गर्ने, निर्देशन गर्ने, समन्वय गर्ने, नियन्त्रण गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने कार्य शैक्षिक संस्थामा निरन्तर चलिरहन्छ, यस्ता कार्य गराउने जिम्मेवारी शैक्षिक व्यवस्थापनको हुन्छ (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६३,पृ. ४२) ।

विद्यालयको शैक्षिक सुधारका लागि प्रधानाध्यापक र शिक्षक बिच सुमधुर सम्बन्धमा कमी भएको, शिक्षामा सरकारले कम बजेट विनियोजन गर्ने गरेकाले विद्यालयको भौतिक, आर्थिक, प्रशासनिक तथा शैक्षिक व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन नसकेको तथ्यलाई समस्याको रूपमा उठान गरिएको छ । सो अध्ययनमा विद्यालयका व्यवस्थापन पक्षमा सुधार गरी शैक्षिक स्तर उकास्नका लागि विद्यार्थी संख्याको आधारमा भवन, फर्निचर, शौचालय, पुस्तकालय, खानेपानी, शिक्षक दरबन्दीको उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, प्रशासनिक कार्यमा सहभागितामूलक निर्णय प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने, विद्यालयको भौतिक, आर्थिक, शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाई उपयुक्त शैक्षिक वातावरण सिर्जना गर्न शिक्षक, कर्मचारी, अभिभावक, समाजसेवी लगायत सम्पूर्ण सरोकारवालाहरू बीच सहकार्य गर्नुपर्ने जस्ता कुराहरूलाई सुझावको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ (भट्टराई, २०६१०) ।

त्यसैगरी आधरभुत विद्यालयको व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका प्रभावकारी नभएको पाइन्छ । सामुदायिक विद्यालयमा प्रधानाध्यापक आफै पनि अनियमित हुने, सहायक प्रधानाध्यापकलाई विशेष जिम्मेवारी दायित्व नदिने जस्ता अवलोकन गरी उपयुक्त पृष्ठपोषण दिने प्रक्रियाको कमी पाइएको छ । सामुदायिक विद्यालयमा कमजोर आर्थिक अवस्था भएका व्यक्तिहरूका छोराछोरी अध्ययन गर्ने हुँदा उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने न्युनतम सामग्री, खाजा तथा पोसाकको व्यवस्था पनि हुँदैन । प्रधानाध्यापक तथा विद्यालय परिवारलाई यस्ता विद्यार्थीहरूको शैक्षिक सुधार गर्न कठिनाई भएको देखिन्छ । यसका साथै वि.व्य.स., शि अ.सं, वि.नि.हरुबाट नियमित रूपमा अनुगमन सुपरिवेक्षण गरी उपयुक्त सुझाव र पृष्ठपोषण दिने परिपाटीको अभाव जस्ता समस्या विद्यालयमा रहेका छन् (अधिकारी, २०६२) ।

कक्षा अवलोकन, विद्यालय अवलोकन पृष्ठपोषण प्रदान तथा सेमिनारको आयोजना गरी शैक्षणिक समस्याहरूको छलफल गर्ने बारेमा स्रोतव्यक्ति तथा विद्यालय निरीक्षकहरूमा

नियमितता तथा कार्यबोध हुन नसकेको पाइन्छ। यसैगरी अधिकांश सामुदायिक विद्यालयमा विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षकहरूको पर्याप्त व्यवस्था हुन नसकेको साथै विषयगत र तहगत रूपमा शिक्षकहरूको कमी रहेको, विद्यालयमा आर्थिक तथा भौतिक श्रोत साधनहरूको अभाव रहेको, विद्यार्थी अनुशासनमा कमी हुँदै गएको, प्रधानाध्यापकलाई थप व्यवस्थापकीय सीप तथा तालिमको आवश्यकता रहेको पाइयो (बस्नेत, २०६४)।

वि.व्य.स.को कार्यकुशलतामा वृद्धि हुन नसक्नु, वि.व्य.स.ले आफूलाई सर्वेसर्वा सम्भन्हु, प्राप्त भएका अनुदान रकमको सहि सदुपयोग हुन नसक्नु, मुलुकको आवश्यकता अनुसार नभई दातृ निकायको निर्देशनमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, वि.व्य.स.ले प्रशासनिक काम कारवाहीमा दबाव दिनु, प्रयाप्त मात्रामा माथिल्लो निकायबाट निरीक्षण तथा अनुगमन नहुनु, विद्यालयमा राजनीतिक चलखेल बढनुलाई विद्यालय व्यवस्थापनका प्रमुख समस्याको रूपमा लिएको छ। विद्यालय व्यवस्थापनको समस्या समाधानका लागि अभिभावकहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि विशेष कार्यक्रम समय-समयमा सञ्चालन गर्नुपर्ने, वि.व्य.स. र प्रधानाध्यापकका लागि व्यवस्थापकीय कार्यकुशलता अभिवृद्धि हुने तालिमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने, समुदायमा रहेका स्थानीय साधन स्रोत परिचालनका लागि सीपमूलक तालिम दिनुपर्ने सुझावहरू प्रस्तुत गरिएकोछ (शर्मा, २०६४)।

शिक्षा नियमावलीमा न्युनतम विद्यालय खुल्नुपर्ने दिनको सम्बन्धमा गरिएको व्यवस्था अनुसार विद्यालय खुल्न नसकेको, विद्यालयमा पाठ्यक्रम तथा पुस्तकालयको व्यवस्था गर्न नसकिएको, व्यवस्थापन समिति र शिक्षक कर्मचारी बीच सुमधुर सम्बन्ध कायम राख्न नसकिएको, कक्षाकोठामा तालिमको प्रयोग हुन नसकेको, वि.व्य.स. गठन प्रक्रिया व्यवहारिक नभएको, शिक्षकहरूमा प्रायः आफू जानेर काम पनि नगर्ने र अरुलाई पनि नटेर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको, वर्षौंसम्म विद्यालय निरीक्षण हुन नसकेको जस्ता समस्याहरू विद्यालयको शैक्षिक प्रशासनमा बढिरहेका छन। यस्ता समस्या समाधानका लागि प्रधानाध्यापकलाई प्रशासनिक र प्राविधिक प्रमुखका रूपमा दक्ष बनाउने गरी नियम बनाइनुपर्ने, विद्यालय शिक्षाको विषयवस्तुसँग मेल खाने गरी शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रम निर्माण गरिनु पर्ने, आफूले पढाएको विषयको परीक्षाफलको आधारमा शिक्षक को मुल्यांकन र वृत्तिविकास गर्ने नियम बनाउनुपर्ने जस्ता सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ (खनाल, २०६५)।

विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन संग सम्बन्धित विभिन्न साहित्यहरुको अध्ययन गर्दा विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा प्रशस्तै कमजोरीहरु रहेको स्पष्ट हुन्छ । शिक्षा ऐन तथा नियमावलिमा विद्यालय व्यवस्थापनको लागि वि.व्य.स., प्रधानाध्यापक, वि. नि.हरुको काम कर्तव्य र अधिकारको स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनहरुमा व्यवस्थापन सुधारका लागि सुभावहरु प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । विद्यालयसँग सम्बन्धित विभिन्न शोधकार्यहरु पनि गरिए तापनि विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको विषयमा खोज अनुसन्धान गरी देखिएका समस्याहरु समाधान गर्दै समग्र शैक्षिक अवस्था नै आमूल परिवर्तन गर्नु अपरिहार्य भएको छ । विद्यालय व्यवस्थापनको लागि ऐन नियममा भएको प्रावधान उल्लेख गरेर मात्र व्यवस्थापनका समस्या कम हुँदैन । ऐन नियम कार्यान्वयनको अवस्था कस्तो छ, कार्यान्वयनमा के कस्ता जटिलता रहेका छन् । सो समेत अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । शैक्षिक व्यवस्थापनमा वि.व्य.स. को अलावा शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक भूमिकालाई समेत अध्ययन गरिएको छ । यसबाट शैक्षिक व्यवस्थापनमा सबैलाई एकजुट हुन प्रेरित गर्ने अपेक्षा राख्न सकिन्छ ।

२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता

यो शोध शीर्षक सँग सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन तथा सैद्धान्तिक खाकामा उल्लेख गरिएका व्यवस्थापनका सिद्धान्तहरु को आधारमा विद्यालय व्यवस्थापनका लागि संगठनमा आबद्ध सबैको सामूहिक प्रयास हुनु आवश्यक भएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ । प्रभावकारी व्यवस्थापनको अभावमा संगठनको लक्ष्य प्राप्त हुन सक्दैन शिक्षाका निर्धारित लक्ष्य हासिल गरी अधि बढ्न विद्यालयीय संगठन मजबुत बनाउनु अपरिहार्य छ । शैक्षिक नीतिनियम कार्यान्वयनको प्रमुख स्थल नै विद्यालय भएकाले विद्यालयमा देखिएका समस्याहरुलाई सम्बोधन गर्नको लागि सरोकारवाला सबैले दत्तचित्त भई लाग्नुपर्ने हुन्छ । वर्तमान समयमा सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक स्तर खस्कँदै गेकाले व्यवस्थापन प्रक्रियामा प्रश्न चिन्ह सृजना भएकोले यस अध्ययनको क्रममा व्यवस्थापनका विभिन्न तहमा देखिएका कमजोरीको पहिचान गरी समस्या समाधानका उपायहरु प्रस्तुत गरिएको हुँदा व्यवस्थापनका समस्या समाधान गरी शैक्षिक स्तर माथि उठाउन यो अध्ययनले मद्दत पुर्याउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । यस अर्थमा यो अध्ययनले शिक्षाविद, पेशाकमी सरोकारवालाहरु तथा

अनुसन्धानकर्ता सबैलाई आ(आफ्नो ठाउँमा विभिन्न समस्याहरु समाधान गर्न यो अध्ययनले सहयोग गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

२.४ अवधारणात्मक खाका

अनुसन्धानकर्ताले कुनै पनि घटनाको कसरी व्याख्या गरेको छ भन्ने साहित्यको संस्लेषणलाई जनाउँछ । यसले अध्ययनको कार्यलाई चित्रांकित गर्छ वा पुरा अध्ययनको कृयाकलापलाई दर्शाउँछ, अवधारणात्मक खाकाले कसरी तयार हुन्छ भन्ने कुराहरूको सूचीलाई जनाउँछ । अवधारणात्मक खाका एउटा नक्सा जस्तो जसबाट अध्ययनले लिएको उद्देश्यलाई महसुस गर्दै निर्देशित गरेको हुन्छ ।

आधारभूत विद्यालय तहमा विद्यार्थीले जीवनको व्यावहारमा प्रयोग हुने आधार कुराहरूको ज्ञान हासिल गरिसक्ने लक्ष्य लिइएको हुन्छ । यसै लक्ष्यमा रही आधारभूत विद्यालय तहको शैक्षिक व्यवस्थापनमा केन्द्रित कुराहरूलाई दर्शाइएको छ ।

सर्वप्रथम शैक्षिक योजना त बन्छ, तर योजना अनुसार कार्यान्वयन हुन सक्दैन किनभने सबै आधारभूत विद्यालय त्यस किसिमको सक्षम हुँदैन विद्यालयमा शिक्षकको दरबन्दी मिलान भएको हुँदैन पहिलेको प्राथमिक तह कै शिक्षकबाट शिक्षण कार्य कक्षा ८ सम्म भएको हुन्छ, जुन शिक्षकको योग्यता पुगेको हुँदैन र प्रशिक्षित पनि हुँदैन कि त योजना कार्यान्वयन पक्ष नै कमजोरी हुन्छ जसबाट विद्यालयमा कार्यान्वयनको लागि वातावरण नै बनाउन सक्दैन । त्यसैले विद्यालयमा रहेका समस्या अनुसारको योजना निर्माण गर्नेतिर लाग्नुपर्छ ।

आधारभूत तहको विद्यालय मध्ये धेरैजसो विद्यालयमा भवनले अपुग हुन्छ, कक्षाकोठा कै कमि हुन्छ । कक्षाकोठाको कमीले विद्यार्थी बस्ने ठाउँ हुँदैन, जहाँ तहाँ बसाइएको हुन्छ साथै विद्यार्थीको लागि चाहिएको डेस्क बेन्च अपुग हुन्छ, डेस्क बेन्च अपुगको कारणले विद्यार्थीहरूलाई भएकै डेस्क बेन्चमा नै खाँदाखाँद गरी बसाइएको हुन्छ जसले गर्दा विद्यार्थीहरूले ठीक संग किताव कपी राख्ने ठाउँ सम्म हुँदैन ठीक संग लेख्न सक्दैनन । गर्मीको समयमा भुन समस्या हुन्छ यस किसिमले बस्दा भुनै बढी गमी हुने गर्छ, जसबाट शिक्षकको गरेको शिक्षण प्रभावकारी हुन सक्दैन । धेरैजसो विद्यालयमा समय अनुसारको व्यवस्थाको कमि भएको देखिन्छ जस्तै गमीको समयमा पङ्खाको व्यवस्था नभएको, जाडोको

समयमा वर्षाको समयमा कक्षाकोठा अलि अध्यारो जस्तो हुन्छ, जसकालागि बिजुली बत्तीको व्यवस्था हुँदैन जसबाट शिक्षण कार्यमा बाधा पुग्न जान्छ । शिक्षण कार्य संग मेल खाने सामग्रीहरूको अभाव हुन्छ । जसकालागि निकायले सामग्रीहरूको उपलब्ध गराउन सकेका हुँदैनन् र साथै शिक्षकले स्थानिय शैक्षिक सामग्री कक्षाकोठामा ल्याउन र त्यस संगै शिक्षण गर्न असमर्थ हुन्छ जसका कारण शिक्षण त्यति प्रभावकारी हुन सक्दैन ।

आधारभूत विद्यालय तहमा विद्यालय भित्रको वातावरण र विद्यालय बाहिरको वातावरण मिलेको हुँदैन । कहिलेकाहीं विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी बीच विभिन्न किसिमका रहनसहन भेषभूषा भाषा आदि कुरा अनमेल किसिमको हुनु, कहिलेकाहीं प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीच विभिन्न कारणले मन मुटाव हुनु साथै शिक्षक शिक्षक बिच मनमुटाव हुनु यो भयो विद्यालय भित्रको वातावरण जसबाट शिक्षण कार्य प्रभावित भएको हुन्छ । विद्यालय बाहिरको वातावरण जसमा विद्यालय वरिपरिका समाजमा बराबर भैं भगडा हुने, विद्यालयको शिक्षक प्रति नराम्रो कुराहरु हुनु वा गर्नु, विद्यालयमा आएर राजनीति कुराकानीहरु गर्नु, कहिलेकाहीं व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरुले शिक्षणका बारेमा उल्टा सिधा कुराहरु शिक्षक बीचमा गर्ने साथै कहिलेकाहीं समितिका सदस्यहरु विद्यालयमा आएका रुपियाँ पैसाको भागबण्डामा विद्यालय भैं भगडा गर्नु जस्ता कुराहरुको साथै अनेक किसिमका कुराहरुले शैक्षिक व्यवस्थापनमा समस्याहरु देखापर्ने गर्दछ ।

परिच्छेद तीन अध्ययन विधि

अनुसन्धान कुनैपनि विषयमा गहिरिएर गरिने अध्ययन हो । अनुसन्धान कार्यलाई निष्कर्षमा पुर्याउन व्यवस्थित अध्ययनको आवश्यकता पर्छ । वैज्ञानिक विधिहरूको प्रयोग गरी कुनै खास समस्याको योजना बद्ध अध्ययन गरी नयाँ तथ्यहरू पत्ता लगाउन गरिने खोजमूलक कार्यलाई अनुसन्धान भनिन्छ ।

अनुसन्धान नयाँ ज्ञान प्राप्त गर्ने व्यवस्थित कार्य हो । उद्देश्य हासिल गर्ने र समस्याको समाधान गर्ने उद्देश्यबाट गरिने जानकारीको खोजी नै यथार्थमा अनुसन्धान हो । तसर्थ ज्ञान प्राप्त गर्ने, समस्या समाधान गर्ने तथा पत्ता लगाउने माध्यमको रूपमा अनुसन्धानलाई लिन सकिन्छ तर यो सिलसिलेवार नियन्त्रित तथा व्यवस्थित ढंगले हुनुपर्छ । अनुसन्धानका लागि समस्या पहिचान गर्ने परिकल्पना निर्माण गर्ने, तथ्याङ्क संकलन र विश्लेषण गरी नतिजा पत्ता लगाउने या समस्याको समाधान गर्ने कार्य आवश्यक हुन्छ (खनाल, २०६२, पृ. ३) ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

कुनैपनि अनुसन्धान व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नु भन्दा अगाडि तयार गरिने योजना र पूर्वनिर्धारित स्वरूपलाई नै अनुसन्धान ढाँचा भनिन्छ । (खनाल २०६२:४५० । अनुसन्धान ढाँचा खोजको निश्चित योजना एवं रूपरेखा हो । अनुसन्धान ढाँचा ले के विषयमा अनुसन्धान गर्ने, यसको उद्देश्य र महत्व के हुने त्यसका लागि के के प्रमाणको प्रयोग गर्ने, प्रमाण कहाँबाट जुटाउने, तिनीहरूलाई कसरी व्यवस्थित गर्ने, कुन रूपमा व्याख्या विश्लेषण गर्ने, सिद्धान्त निर्माण गर्ने वा नगर्ने आदि जस्ता विषयवस्तुका बारेमा प्रकाश पार्ने गर्दछ (खनाल, २०६२,पृ. ४६) ।

यस अध्ययन कार्यलाई पूरा गर्ने क्रममा अध्ययनको परिसीमाभित्र रही मोरङ जिल्ला अन्तर्गत बिराटनगर महानगरपालिका भित्रका ५ वटा आधारभूत विद्यालय को छनोट गरी अध्ययन क्षेत्रका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, वि.ब्य.स.अध्यक्षबाट तथ्याङ्क संकलन गरी संकलित तथ्यांकलाई वर्णात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.२ जनसंख्या, नमुना तथा नमुना रणनीति

जनसंख्या भन्नाले सम्पूर्ण मानिसहरूको संख्यालाई बुझिन्छ । अनुसन्धानको क्रममा जनसंख्या भन्नाले अनुसन्धानकर्ताको रुचि अनुसारको एकै किसिमको विशेषताहरू मिल्ने व्यक्तिहरूको समूहलाई जनाउँदछ (खनाल, २०६२,पृ. ३०) ।

नमुना जनसंख्याबाट भिकेको एक सानो समूह हो । जसले जनसंख्याको प्रतिनिधित्व गर्छ । अनुसन्धानकर्ता सम्पूर्ण जनसंख्याको अध्ययन र विश्लेषण गर्न असमर्थ हुने भएकोले आफ्नो अध्ययन कार्यको लागि सम्भव हुन सक्ने गरी जनसंख्या बाटै प्रतिनिधिमुलक केही एकाइहरूको छनौट गरिन्छ । तिनै एकाइहरूको गुणहरूको अध्ययन, विश्लेषण गरेर प्राप्त निष्कर्षलाई सम्पूर्ण जनसङ्ख्यामा सामान्यीकरण गरिन्छ । अर्थात् नमुनाको अध्ययनबाट प्राप्त नतिजा कै आधारमा त्यसको नतिजा सम्पूर्ण जनसंख्यामा पनि लागू हुन्छ भनी निष्कर्ष निकालिन्छ (खनाल, २०६२,पृ. ३१) ।

अध्ययनको विशेषसँग सम्बन्धित सबै जनसंख्याको अध्ययन गर्न असम्भव हुने हुँदा मिल्दाजुल्दा गुणहरू भएकामध्येबाट अनुसन्धानलाई पूर्णता दिन आवश्यक पर्ने केहि जनसंख्यालाई छनोट गर्नुलाई नमुना छनौट भनिन्छ । यस अध्ययन कार्यलाई पूर्णता दिनको लागि सम्भावनायुक्त नमुना छनोट विधि प्रयोग गरिएको छ ।

सम्भावनायुक्त नमुना छनोट पद्धति यस्तो पद्धति हो जसमा जनसंख्या का प्रत्येक एकाइ छानिने सम्भावना बराबर हुन्छ । यसमा अनुसन्धानकर्ताको इच्छा अनुसारका एकाइ छनौट नभएर जनसंख्याका जुनसुकै सदस्यहरू पनि नमुनाको रूपमा छनौट हुन सक्छन् । यस विधिमा जनसंख्याका प्रत्येक एकाइको छानिने सम्भावना मौका वा संयोगमा भर पर्दछ । यो नमुना छनौटको लोकप्रिय विधी हो । यसमा गल्ती कम हुने सम्भावना रहन्छ र निश्चित तथ्याङ्कशास्त्रीय विधिमा आधारित हुन्छ (खनाल, २०६,पृ. ३२) ।

यस अध्ययनमा मोरङ जिल्लाका विराटनगर महानगरपालिकाका १० वटा आधारभूत विद्यालयहरूको नाम लेखी चिह्न पद्धतिद्वारा ५ वटा विद्यालयको छनौट गरिएको छ । छनौटमा परेका प्रत्येक विद्यालयका वि. ब्य. स. अध्यक्ष, प्रधानाध्यापक छनौट मा परेका छन् । ५ वटा विद्यालयबाट तीत तीन जना शिक्षकहरू र पाँच पाँच जना विद्यार्थीहरू

सामान्य सम्भावनायुक्त नमुना छनोट पद्धति अनुसार चिह्न पद्धतिद्वारा छनोट गरिएको छ । नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरूको नामावली तथा जनसंख्यालाई अनुसूची १ मा राखिएको छ । यसरी नमुना छनोट बाट निम्न अनुसारका जनसंख्यालाई लिएको छ ।

तालिका १ : नमुना छनोटको विवरण

क्र.स.	विवरण	संख्या
१	वि.व्य.स. अध्यक्ष	५
२	प्र.अ.	५
३	शिक्षक	१५
४	विद्यार्थी	२५

३.३ अध्ययन क्षेत्र

यस सोधको अध्ययनको लागि मोरङ जिल्लाका विराटनगर महानगरपालिका भित्रका ५ वटा आधारभूत विद्यालयलाई लिइएको छ ।

३.४ तथ्याङ्क संकलनका साधन तथा विधिहरू

यो अध्ययन गुणात्मक अध्ययन विधिमा आधारित छ । आवश्यकता अनुरूप गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै रूपमा तथ्याङ्क संकलन गरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई वर्णात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । तथ्याङ्क संकलनकालागि विभिन्न किसिमका साधनहरू निर्माण गरिएको थियो । उक्त साधनहरूको विश्वसनीयताको लागि विषय विशेषज्ञ संग परामर्श गरिएको थियो

(क) अन्तरवार्ता अनुसुचि

आधारभूत विद्यालयको लागि शैक्षिक व्यवस्थापन सम्बन्धी अध्ययनको लागि छनोटमा परेका विद्यालयका नमुना जनसङ्ख्याको रूपमा रहेका व्यक्तिहरूबाट प्रश्नावलीको माध्यम द्वारा तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । अन्तर्वाताका लागि छुट्टा छुट्टै प्रश्नावली निर्माण गरिएको थियो । वि.व्य.स अध्यक्षका लागि बनाइएको प्रश्नावलीबाट वि.व्य.स.ले विद्यालयमा व्यवस्थापनमा खेलेको भूमिका, शिक्षक तथा प्रधानाध्यापक संगको सम्बन्ध, विद्यालय

व्यवस्थापनमा देखिएका कठिनाइ तथा तिनीहरूको समाधानको उपायहरू संकलन गरिएको थियो । वि.व्य.स. अध्यक्षका लागि सोधिएका प्रश्नावली नमूना अनुसूची २ मा राखिएको छ ।

शिक्षकका लागि निर्माण गरिएको प्रश्नावलीबाट विद्यालयको योजना निर्माणमा शिक्षकको संलग्नता प्रधानाध्यापक तथा सहकमी शिक्षक बीचको सम्बन्ध, विशेष जिम्मेवारी, वार्षिक तथा दैनिक पाठ योजना निर्माण, पेशागत क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी पाएको अवसर, कक्षा अवलोकन र पृष्ठपोषण को व्यवस्था, शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या र समाधानको उपायहरू संकलन गरिएको थियो । शिक्षक लाई सोधिएका प्रश्न अनुसूची ३ मा राखिएको छ ।

प्रधानाध्यापकका लागि निर्माण गरिएको प्रश्नावलीबाट विद्यालय सञ्चालन तथा शैक्षिक नीति कार्यान्वयन, पुस्तकालय तथा शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन, योजना निर्माण र प्रयोग, शिक्षक विद्यार्थी उत्प्रेरणा, अनुशासन तथा अनुगमन प्रक्रिया, मूल्याङ्कन तथा पृष्ठपोषण को व्यवस्था, विद्यालय व्यवस्थापनमा भोग्नुपरेका समस्या र समस्या समाधानको उपायहरू संकलनको कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । प्रधानाध्यापकको लागि सोधिएको प्रश्नहरूको नमूना अनुसूचि ४ मा राखिएको छ ।

(ख) समूह छलफल निर्देशिका

यो छलफल निर्देशिकाको माध्यमबाट छनोटमा परेका विद्यालयका अभिभावक विद्यार्थी तथा अन्य सरोकारवालाहरू संग विद्यालयको भौतिक, आर्थिक, शैक्षिक व्यवस्थापनको पक्षमा संचालन गरी पठनपाठनको अवस्था, विद्यालय सुधारमा प्रधानाध्यापक, शिक्षक तथा वि.व्य.स.ले खेलेको भुमिका, विद्यालयको रिजल्टको अवस्था सम्बन्धी तथ्यहरू संकलन को कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । सोधिएको प्रश्नहरूको नमूना अनुसूचि ५ र ६ मा राखिएको छ ।

(ग) विद्यालय अवलोकनका लागि रुजुसूची

विद्यालयको अवलोकनको लागि बनाइएको रुजुसूचीबाट विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक व्यवस्थापनको अवस्था, शिक्षक विद्यार्थीको नियमितता तथा पोशाकको व्यवस्था, पाठ्यभार

अनुसार विषयगत र तहगत पिरियड विभाजनको अवस्था, अतिरिक्त क्रियाकलापको व्यवस्था लगायत पक्षहरूको जानकारी लिएको थियो ।

३.५ तथ्यांक संकलन विधि

यो अध्ययनको लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क संकलन गर्नको लागि निर्माण गरिएका साधनहरूको साथमा अध्ययनकर्ता सम्बन्धित क्षेत्रमा गई आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । यस क्रममा छनौटमा परेका ५ वटा आधारभूत विद्यालयका ५ जना प्रधानाध्यापक, प्रत्येक विद्यालयका ३ र ३ जना शिक्षकहरू, ५ जना वि.ब्य.स.का अध्यक्षहरू साथै प्रत्येक विद्यालयबाट ५ र ५ जना विद्यार्थीहरूबाट प्रश्नावलीको माध्यम द्वारा तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । त्यसै गरी समूह छलफल निर्देशिकाको सहायताले अभिभावक तथा विद्यार्थीहरूबाट आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरियो भने अध्ययनकर्ताले अवलोकन रुजुसुचिको माध्यम द्वारा प्रत्यक्ष अवलोकन तथा छलफल गरी आवश्यक थप जानकारी संकलन गरिएको थियो ।

३.६ तथ्यांक व्याख्या तथा विश्लेषण विधि

मोरङ जिल्लाका विभिन्न गाउँपालिकाका वा नगरपालिकाका विद्यालयमध्ये विराटनगर महानगरपालिकाका ५ वटा आधारभूत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनका अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न प्रश्नावली, समूह छलफल निर्देशिका, विद्यालय अवलोकन रुजुसुचि जस्ता साधनहरूबाट संकलित विवरणलाई सर्वप्रथम मास्टर चार्टमा प्रस्तुत गरी त्यसको आधारमा विभिन्न शीर्षकमा तालिका निर्माण गरिएको छ । यस क्रममा योजना निर्माण र कार्यान्वयनको अवस्था, विद्यालयमा भौतिकर शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापनको अवस्था, शिक्षक र विद्यार्थी उपस्थिति, कक्षा संचालन र वैकल्पिक व्यवस्था, समस्यामूलक तथा कमजोर विद्यार्थीका लागि विशेष व्यवस्था, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता तथा प्रयोगको अवस्था, कक्षा अवलोकन तथा निरीक्षणको अवस्था, प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकको कार्य मूल्याङ्कनको अवस्था, विद्यार्थी मूल्याङ्कन र प्रगति विवरण व्यवस्थापनको अवस्था, शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएका मूलभूत समस्याहरू, प्रभावकारी शैक्षिक व्यवस्थापनका उपायहरू जस्ता शिर्षक राखी गुणात्मक पद्धतिबाट तिनीहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

परिच्छेद चार नतिजाको छलफल

यो अध्ययन गुणात्मक स्वरूपको भएकोले अध्ययनको उद्देश्य अनुसार सम्बन्धित अध्ययन क्षेत्रबाट तथ्याङ्क संकलनका विभिन्न साधनहरु: अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, समुहको छलफल, रुजूसूची अवलोकन विद्यालयका अभिलेखबाट प्राप्त तथ्यांकलाई व्याख्या विश्लेषण तथा तालिकिकरण गरिएको छ । अध्ययनको उद्देश्य र सीमाभित्र रही प्राप्त तथ्यांकलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

जुनसुकै अध्ययन अनुसन्धानलाई पूरा गर्न निश्चित क्षेत्रलाई छनोट गर्नुपर्ने हुन्छ । यस शोध अध्ययन कार्यको लागि अनुसन्धानकर्ताले मोरङ जिल्लाको विराटनगर महानगरपालिकालाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरी अध्ययनलाई सम्पन्न गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रदेश नम्बर १ अन्तर्गत मोरङ जिल्ला रहेको छ । शैक्षिक क्षेत्रमा मोरङ जिल्लाको योगदान महत्वपूर्ण मानिन्छ । विद्यालय तथा महाविद्यालय स्तर शिक्षाको लागि यो जिल्ला उर्वर भूमिको रूपमा चिनिन्छ । मोरङ जिल्लामा आधारभूत तर्फ ३७९, मावि तर्फ १५८ गरी जम्मा ५३७ वटा विद्यालय र धार्मिक तर्फ ५९ वटा विद्यालय सबै मिलाई ५९६ विद्यालयहरु छन् । यसरी नै मोरङ जिल्ला भरी रहेका विद्यालयमध्ये मात्रै विराटनगरमा शैक्षिक क्षेत्रमा छुट्टै र विशिष्ट योगदान रहेको छ । समुदायिक अन्तर्गत ३४ वटा आधारभूत विद्यालय २२ वटा मावि विद्यालय त्यस्तै धार्मिक विद्यालयतर्फ ३ वटा विद्यालय छन् । त्यस्तै संस्थागततर्फ जम्मा १०५ विद्यालय छन् । उक्त विद्यालयहरु मध्येबाट छनोटमा परेका ५ वटा आधारभूत विद्यालयहरुको शैक्षिक व्यवस्थापन सँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरुको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण उल्लेख गरिएको छ ।

४.१ आधारभूत तहको विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था

प्रस्तुत शोधको लागि स्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्यांकलाई आधार बनाई आधारभूत विद्यालय तहमा व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्थालाई व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

यस क्रममा विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक व्यवस्थापनको अवस्थालाई निम्नानुसार शीर्षकमा राखी प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१.१ विद्यालयमा भौतिक र शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापनको अवस्था

हरेक विद्यालयले पठनपाठन कार्यलाई नियमित र सहज ढंगले सञ्चालन गर्न विद्यार्थीको संख्या र स्तर अनुसार आवश्यक पर्ने भौतिक तथा शैक्षिक सामग्री प्रबन्ध मिलाउनुपर्छ । यसका साथै उपलब्ध सामग्रीको प्रभावकारी व्यवस्थापन तर्फ समेत ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ । यस सोध अध्ययनलाई पूरा गर्ने क्रममा छनौटमा परेका ५ वटा आधारभूत विद्यालयमा गई अवलोकन रुजुसूचीको प्रयोगबाट प्रत्यक्ष अध्ययन तथा प्रधानाध्यापक बीच छलफल गरी विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक अवस्थाबारे तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । अवलोकनबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई निम्नानुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । नमुना छनौटमा परेका विद्यालयको भौतिक शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन तालिकालाई अनुसूचि ३ मा राखिएको छ ।

विद्यालय अवलोकनका लागि तयार पारिएको रुजुसूचीको आधारमा छ वटा विद्यालयहरु मध्ये २ वटा ९४(प्रतिशत) विद्यालयको भवन उत्तम र ३ वटा ९६ (प्रतिशत) विद्यालयको भवन मध्यम पाइयो । कक्षा सञ्चालनको लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था २ वटा विद्यालयमा उत्तम र १ वटा विद्यालयमा मध्यम रहेको पाइयो । विद्यार्थी अनुसार कक्षा कोठाको आकार ४ वटा विद्यालयमा मध्यम जवटा विद्यालयमा निम्नस्तरको रहेको पाइयो । कक्षाकोठामा भेन्टीलेशनको व्यवस्था ५ वटा विद्यालयमा उत्तम २ वटामा मध्यम १ वटामा निम्न स्तरको पाइयो । फर्निचरको व्यवस्था १ वटामा उत्तम ४ वटामा मध्यम स्तरको पाइयो ।

खानेपानीको व्यवस्था ३ वटा विद्यालयमा उत्तम र ४ वटा विद्यालयमा मध्यम स्तरको रहेको पाइयो भने १ वटा विद्यालयमा मध्यम स्तरको पाइयो । १ वटा विद्यालयमा फुलबारी निर्माण गरिएको छ र ४ वटा विद्यालयमा फुलबारी निर्माण भएको पाइएन । विद्यालयको कम्पाउण्ड घेरा ४ वटा विद्यालयमा मध्यम खालको र १ वटा विद्यालयमा निम्नस्तरको पाइयो । त्यसरी नै २ वटा विद्यालयमा उत्तम खेलमैदान रहेको पाइयो भने ३ वटा विद्यालयमा मध्यमस्तरको खेलमैदान पाइयो । शौचालय भने २ वटा विद्यालयमा उत्तम २ वटामा मध्यम १ वटामा निम्न स्तरको रहेको पाइयो ।

विद्यालयको भौतिक अवस्था ले शैक्षिक पक्षलाई समेत प्रभाव पार्छ, सामुदायिक विद्यालयहरूको भौतिक अवस्था उपयुक्त नभएको पाइयो । यसले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा समेत प्रतिकूल असर पारी शैक्षिक अवस्था सुधारमा कठिनाई भएको देखिन्छ ।

पुस्तकालयको व्यवस्था ३ वटा विद्यालयमा मध्यम र २ वटा विद्यालयमा निम्नस्तरको रहेको छ । शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था छ वटै विद्यालयमा निम्नस्तरको पाइयो भने खेलकुद तथा विज्ञान सामग्रीको व्यवस्था जवटा विद्यालयमा उत्तम र २ वटा विद्यालयमा मध्यम र २ वटामा निम्नस्तरको पाइयो । १ वटा विद्यालयमा उत्तम विज्ञान प्रयोगशाला कोठा रहेको पाइयो भने २ वटा विद्यालयमा विज्ञान प्रयोगशालाको छुट्टै कोठाको व्यवस्था नभएको देखिन्छ । अतिरिक्त क्रियाकलाप संचालनको व्यवस्था छ वटै विद्यालयमा मध्यमस्तरको पाइयो ।

अध्ययन गरिएका ५ वटा विद्यालय मध्ये १ वटा विद्यालयमा शिक्षक विद्यार्थी आचारसंहिता निर्माण र प्रयोगको अवस्था उत्तम पाइयो भने २ वटा विद्यालयमा मध्यम पाइयो र २ वटामा निम्नस्तर पाइयो । विद्यार्थी अनुशासनको अवस्था २ वटा विद्यालयमा उत्तम र ३ वटा विद्यालयमा मध्यम रहेको पाइयो । पाठ्यभार अनुसार पिरियड विभाजन ३ वटा विद्यालयमा उत्तम र २ वटा विद्यालयमा मध्यम रहेको पाइयो । खाली पिरियडमा कक्षा व्यवस्थापनको अवस्था ४ वटा विद्यालयमा उत्तम र ३ वटा विद्यालयमा मध्यमस्तरको पाइयो । परीक्षाव्यवस्थापन तथा सञ्चालनको अवस्था ५ वटै विद्यालयमा मध्यमस्तरको हुने गरेको पाइयो । विद्यार्थी परामर्श सेवाको व्यवस्था २ वटा विद्यालयमा मध्यम र ३ वटा विद्यालयमा निम्नस्तरको पाइयो ।

यसरी विद्यालयको शैक्षिक तथा भौतिक व्यवस्थापनको अवस्था कमजोर रहेको पाइन्छ । चेस्तट आई बनाईले व्यवहारवादी सिद्धान्तमा भनेका छन संगठनले औपचारिक संस्थाको रूपमा मनवीय शक्तिलाई समन्वय गर्ने, एकीकृत गर्ने, सञ्चार गर्ने उद्देश्य परिपूर्तिका लागि मानव संसाधनको परिचालित गर्ने जस्ता कार्य गर्छ । संगठनको विकासको लागि प्रभावकारीता र कार्यक्षमतामा जोड दिनुपर्छ । विद्यालयले पनि भौतिक तथा शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन सरोकार वाला सबैलाई परिचालन गर्न सक्नुपर्छ । शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा पनि विद्यालय व्यवस्थापनका लागि विभिन्न निकायहरूलाई

जिम्मेवारी तोकेको छ । वि.ब्य.स. तथा प्रधानाध्यापकको आफ्नो दायित्व पुरा गर्नमा सक्रियता देखाउन सकेमा विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा सुधार हुन पुग्छ ।

४.१.२ शिक्षक विद्यार्थी उपस्थिति, कक्षा संचालन र वैकल्पिक व्यवस्थाको अवस्था

शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाको प्रमुख स्थल विद्यालय नै हो । प्रभावकारी सिकाइलाई शिक्षक विद्यार्थीको उपस्थितिले प्रभाव पार्छ । विद्यार्थी नियमित उपस्थिति हुन नसकेमा कक्षा सञ्चालनमा अवरोध सृजना हुनसक्छ । अध्ययनको छनोटमा परेका पाँचवटा विद्यालयहरुका प्र.अ., वि.ब्य.स. अध्यक्ष र शिक्षकहरुलाई सोधिएका प्रश्नको विवरण अनुसूचीमा २ मा देखाइएको छ ।

५ जना प्र.अ.हरुलाई न्यूनतम कक्षा सञ्चालन हुने दिनको सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा २ जना प्रधानाध्यापकले शिक्षा नियमावलीमा तोकिए बमोजिम नै कक्षा सञ्चालन हुने गरेको र ३ जना प्रधानाध्यापकले राजनैतिक बन्दहडतालको प्रभावले गर्दा न्यूनतम दिन कक्षा सञ्चालन हुन नसकिरहेको जवाफ प्राप्त भएको छ ।

शिक्षकको अनुपस्थितिमा छुट्टै व्यवस्था के गर्नु भएको छ भन्ने प्रश्नमा दुइजना वि.ब्य.स. अध्यक्षबाट अरु खाली भएका शिक्षकलाई सकेसम्म विषय मिल्ने गरी कक्षा लिन लगाउने र थप कक्षा लिने शिक्षकलाई विद्यालयको स्रोतबाट थप पारिश्रमिक दिने भन्ने निर्णय गरिएको र सोही अनुसार गर्ने गरिएको जवाफ प्राप्त भएको छ भन्ने ३ जना वि.ब्य.स. अध्यक्षले प्रधानाध्यापकले आवश्यकताअनुसार विशेष व्यवस्था गर्ने गरेको जवाफ दिएको पाइयो भने ५ जना प्रधानाध्यापकलाई सोही प्रश्न सोधिएकोमा २ जना प्रधानाध्यापकले विद्यालय समयको सुरुमा नै खाली हुने घण्टी निक्यौल गरी लिजरमा बस्नु हुने शिक्षकलाई समानुपातिक तवरले लिजर घण्टी व्यवस्थापन तालिका बनाई थप जिम्मेवारी दिई सो अनुसार नै कक्षा सञ्चालन गर्ने गरिएको बताइएको थिए भने १ जना प्र.अ.ले कहिले काँही विद्यार्थीलाई नै विभिन्न कार्य गरेर बस्न निर्देशन दिने र कहिले छोड्ने जवाफ दिएका थिए ।

समयमै कोर्स पूरा हुन नसक्ने अवस्थामा कस्तो वैकल्पिक व्यवस्था छ भन्ने प्रश्नमा ३ जना प्रधानाध्यापकले यस्तो समस्या नपरेको र २ जना प्र.अ.ले विशेष कोचिड कक्षा सञ्चालन गर्ने गरेको जवाफ दिएका थिए भने सोही प्रश्नमा ५ जना शिक्षकले कोर्स समयमै पूरा हुने

गरेकाले केही गर्नु नपरेको छ जना शिक्षकले कोर्स नसकिने सम्भावना बढेमा पछिल्ला दिनमा अलि धेरै विषयवस्तु एकै दिनमा पढाउँदै अघि बढ्ने गरेको र ३ जना शिक्षकले पढाइ हुने अन्तिम दिन तिर दुइ चार दिन परीक्षा केन्द्रित तवरले बाँकी पाठलाई मोटामोटी रूपमा सामान्य जानकारी मात्र गराउने गरिएको जवाफ दिएका थिए ।

विद्यार्थीहरूको अनियमिताको कारण शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा कठिनाइको अवस्था देखिन्छ भने कमजोर विद्यार्थीका लागि आवश्यक ध्यान दिन नसक्दा उसको शैक्षिकस्तर वृद्धिमा ठोस कार्य हुन नसकेको पाइन्छ । समयमै कोर्स पूरा नहुने अवस्थालाई हेर्दा योजना निर्माणमा त्रुटीहरू भएको देखिन्छ । यस्तो अवस्थाले विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको पक्ष कमजोर रहेको तथ्यलाई उजागर गर्छ ।

राजनैतिक बन्द हडतालको प्रभाव विद्यालय क्षेत्रमा बारम्बार परिरहेको वर्तमान सन्दर्भमा नियमित पठन पाठनमा अबरोध सृजना भएको पाइन्छ भने विद्यालय खुलेको दिनमा पनि शिक्षकहरू विदामा बसेको अवस्थामा पठन(पाठन सबै विद्यालयमा सुचारु नभएको पाइन्छ । प्रधानाध्यापक तथा वि.व्य.स.ले सुमधुर मानव सम्बन्ध कायम गरी मानव सम्बन्ध सिद्धान्त अनुसार दोहोरो संचार कायम राख्दै शिक्षकहरूलाई थप कार्य गर्नका लागि उत्प्रेरित गर्दै अगाडि बढेमा शैक्षिक व्यवस्थापनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

४.१.३ समस्यामुलक तथा कमजोर विद्यार्थीको लागि विशेष अवस्था

विद्यालयमा विभिन्न स्तर र क्षमता भएका विद्यार्थीहरू अध्ययनको लागि आउने गर्दछन् । सबै व्यक्तिको सिकाइ गति समान हुँदैन । वैयक्तिक भिन्नताको आधारमा अलग(अलग तरिकाले शिक्षण गर्नु चुनौतीपूर्ण भएता पनि सिकाइको गति मन्द भएमा व्यक्तिलाई उपेक्षा गर्नु कदापि जायज हुन सक्दैन । विभिन्न समस्यामा परेका तथा सिकाइ प्रक्रियामा तुलनात्मकरूपमा कमजोर देखिएका विद्यार्थीहरूको लागि विद्यालय प्रशासन तथा शिक्षकले विशेष कार्य सञ्चालन गर्ने तर्फ अग्रसर हुनुपर्छ । यसै सन्दर्भमा अध्ययन क्षेत्रका पाँच जना प्रधानाध्यापकलाई कमजोर विद्यार्थीका लागि कस्तो व्यवस्था गरिएको छ भनि सोधिएको प्रश्नमा दुई जना प्र.अ.बाट सम्बन्धित विद्यार्थीको अभिभावकलाई विद्यालयमा बोलाई शिक्षकहरू समेत बसी आपसमा छलफल गरी कमजोरीका कारण पत्ता लगाउने र सुधारका लागि परिवार तथा विद्यालयले बढी ध्यान दिने गरेको जवाफ पाइयो भने तीन जना

प्रधानाध्यापकबाट नियमित विद्यालय नआउने विद्यार्थीमा यस्तो समस्या बढी देखिने हुँदा नियमित विद्यालय आउन प्रेरित गर्ने गरेको जवाफ प्राप्त भयो ।

यही विषयमा ५ जना शिक्षकहरूलाई सोधिएको प्रश्नमा २ जना शिक्षकबाट कमजोर विद्यार्थीका अभिभावक संग छलफल गरी सुधारका प्रयास गर्ने गरेको जवाफ प्राप्त भयो । ३ जना शिक्षकले शिक्षण सिकाइको क्रममा कमजोर विद्यार्थीलाई बढी जोड दिई शिक्षण गर्ने तथा गृहकार्य र कक्षा क्रियाकलापमा सक्रिय बनाइने गरिएको जवाफ दिए ।

यस सम्बन्धमा विद्यार्थीसँग गरिएको छलफलबाट भिन्न जवाफ पाइएको थियो । सबै विद्यार्थीलाई एक ढंगले शिक्षण गर्ने गरिएको, पढाईमा बढी सक्रिय हुन सुझाव दिने गरिएको भए तापनि कमजोरलाई माथी उठाउँन विद्यालय विशेष कार्य गर्ने नगरिएको धारणा विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त भएको थियो ।

विद्यालयमा कमजोर विद्यार्थीको लागि विशेष व्यवस्था नगरिदा शैक्षिक पक्ष कमजोर बन्न सक्छ । कमजोर विद्यार्थीलाई शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा उपेक्षा गरी अघि बढेमा भन(भन कमजोर बन्दै शैक्षिक क्षतिको अवस्थामा बृद्धि हुन पुग्छ । मानव सम्बन्ध सिद्धान्त अनुसार प्रधानाध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी तथा अभिभावक बीच अन्तरक्रियाका साथै आपसी सम्बन्ध सुमधुर बनाएमा यस्तो समस्या समाधानमा सहयोग पुग्छ । विद्यार्थी विद्यार्थी बीचमा पनि राम्रो मानविय सम्बन्ध कायम राख्न सके कमजोर विद्यार्थीका लागि अन्य विद्यार्थीले सहयोग पुर्याउन सक्छन । साथै कमजोर विद्यार्थीको लागि सिकाइ प्रति उत्प्रेरणा बढाउने र सबै पक्ष बीच दोहोरो सञ्चार गरी कमजोरीका कारण पहिचान गरी समस्या समाधानको उपाय अवलम्बन गर्न सकिन्छ । जसको लागि शिक्षक विद्यार्थी बिच असल मानव सम्बन्ध कायम राख्नु पर्ने देखिन्छ ।

४.१.४ पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता तथा प्रयोगको अवस्था

विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन अन्तर्गत विभिन्न शैक्षिक सामग्रीहरूको व्यवस्थापन तथा तिनीहरूको प्रयोगको अवस्थालाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ । शिक्षामा सिकाइ प्रक्रियालाई दिशा निर्देश गर्न पाठ्यक्रम तथा शिक्षक निर्देशिकाले आधार प्रदान गर्दछ भने सिकाइलाई प्रभावकारी र चिरस्थायी बनाउन शैक्षिक सामग्रीको अहम भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसैले

विद्यालय यस्ता अत्यावश्यक सामग्रीहरूको उचित व्यवस्थापन गरिनुपर्छ । यद्यपि शैक्षिक सामग्री विद्यालयमा थुपारेर मात्र प्रभावकारी सिकाइ हुँदैन जसको लागि आवश्यकता अनुरूप उपयुक्त तरिकाले तिनीहरूको प्रयोग गर्ने तर्फ पनि उत्तिकै चनाखो हुनुपर्छ ।

विद्यालयमा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता र प्रयोगको अवस्थाको बारेमा छ जना प्रधानाध्यापक र ज्ञछ जना शिक्षकहरूबाट प्रश्नावलीको माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । संकलित तथ्याङ्कलाई निम्न तालिकामा देखाई व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका २ : पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका र शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता तथा प्रयोग

विवरण	उत्तरदाता	उपलब्धता		प्रयोगको अवस्था		
		छ	छैन	छैन	कहिलेकाँही	सधैं
पाठ्यक्रम	प.अ.	५		३	२	
	शिक्षक	१२	३	५	७	३
शिक्षक निर्देशिका	प.अ.	३	२	१	४	
	शिक्षक	१०	५	३	१२	
सन्दर्भ सामग्री	प.अ.	५			५	
	शिक्षक	१४	१	२	७	६
शैक्षिक सामग्री	प.अ.	५			३	२
	शिक्षक	१५			६	९

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७७

पाठ्यक्रमको उपलब्धता र प्रयोगको सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा ५ जना प्रधानाध्यापकहरूले पाठ्यक्रम उपलब्ध भएको र दुई जनाले कहिलेकाँही प्रयोगमा ल्याउने गरेको तथा ३ जनाले प्रयोगमा नआएको जवाफ दिएका थिए भने सोही प्रश्नमा १२ जना शिक्षकहरूले पाठ्यक्रम विद्यालयमा भएको र ३ जनाले नभएको जवाफ दिएका थिए । त्यस्तै शिक्षक निर्देशिकाको सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा ३ जना प्रधानाध्यापकहरूले केही

विषयको शिक्षक निर्देशिका भएको र २ जनाले निर्देशिका नभएको तर प्रयोग भने कम हुने गरेको जवाफ दिएका थिए । सोही प्रश्नमा १० जना शिक्षकले शिक्षक निर्देशिका विद्यालयमा भएको र छ जनाले नभएको जवाफ दिएका थिए साथै यस्तो निर्देशिका कहिलेकाहीं मात्र प्रयोग गर्ने गरिएको धेरै जसो शिक्षकको जवाफ प्राप्त भएको पाइयो । सन्दर्भसामग्री को बारे मा सोधिएका प्रश्नमा सबै प्रधानाध्यापक र शिक्षकबाट शैक्षिक सामग्री विद्यालयमा भएको र प्रयोगको सम्बन्धमा कहिलेकाँही प्रयोग हुने गरेको जवाफ दिएका थिए भने केहीले सधैं शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्ने गरेको जवाफ दिएका थिए ।

माथीको तालिकालाई विश्लेषण गर्दा विद्यालयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप पाठ्यपुस्तकमा नै बढी केन्द्रित भएको पाइन्छ । अन्य सामग्रीको प्रयोग को अभाव को कारणले पाठ्यपुस्तक ढिलो उपलब्ध भएको अवस्थामा शिक्षण सिकाइ नै अवरुद्ध हुने धारणा शिक्षकहरूले राखेका थिए । पाठ्यक्रम तथा शिक्षक निर्देशिकाको व्यवस्था गर्न प्रधानाध्यापकले तत्परता देखाउनुपर्ने तथा ममनव सम्बन्ध प्रगाढ बनाई शैक्षिक सामग्रीको निर्माण तथा संकलन गर्न र तिनीहरूको उचित प्रयोग गर्न शिक्षक विद्यार्थीहरूलाई उत्प्रेरित गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

४.१.५ कक्षा अवलोकन तथा निरीक्षणको अवस्था

विद्यालयमा कक्षा अवलोकन तथा निरीक्षणको अवस्था बारेमा ५ जना वि.व्य.स. अध्यक्ष, १५ जना शिक्षक, ५ जना प्रधानाध्यापकलाई प्रश्नावली गराई तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । यस सम्बन्धमा संकलित विवरणलाई निम्न अनुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका ५ जना अध्यक्षहरूलाई विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक तथा आर्थिक पक्षको अवलोकन गर्ने र विद्यालय व्यवस्थापन तथा शैक्षिक पक्षको अवलोकन पश्चात आवश्यक नियन्त्रण गर्ने प्रक्रियाको बारेमा सोधिएको प्रश्नमा २ जना अध्यक्षले कहिलेकाँही गर्ने गरेको र ३ जना अध्यक्षले धेरै जसो गर्ने गरेको प्रतिक्रिया दिएका छन् । प्रधानाध्यापक तथा स्रोतव्यक्ति बाट कक्षा अवलोकन गरी पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने अवस्थाको बारेमा १५ जना शिक्षकहरूलाई सोधिएको प्रश्नमा ५ जना शिक्षकहरूले प्रधानाध्यापक तथा स्रोतव्यक्ति बाट कहिले काँही कक्षा अवलोकन हुने गरेको भएता पनि खासै सुझावहरू दिने

प्रचलन नभएको जवाफ दिएका थिए भने ९ जना शिक्षकहरूले अहिलेसम्म कसैबाट पनि कक्षा अवलोकन नभएको प्रतिक्रिया दिएका थिए ।

शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गर्ने प्रक्रियाको सम्बन्धमा ५ जना प्रधानाध्यापकहरूलाई सोधिएको प्रश्नमा नियमितरूपमा योजनाबद्ध ढंगले कक्षा अवलोकन नगरिए पनि अप्रत्यक्षरूपमा कहिलेकहीं बहिर बाहिरैबाट कक्षा संचालन अवस्थाको बारेमा अध्ययन गर्ने गरेको जवाफ ५ जना प्रधानाध्यापकबाट नै पाइयो ।

अवलोकन तथा निरीक्षणको अभावमा विद्यालय तथा शिक्षकहरूमा भएको समस्याको पहिचान गर्नमा कठिनाई हुनुको साथै शिक्षण प्रक्रियामा आवश्यक सुधार गर्न उचित सल्लाह, सुझाव शिक्षकलाई दिन नसकिएको तथ्य छर्लङ्ग हुन्छ । अझ विद्यालय निरीक्षणको प्रमुख भूमिका वि.नि.हरूको रहने र नियमित रूपमा वि.नि.हरू सम्बन्धित क्षेत्रमा गई पेशागत सहयोगकोलागि शिक्षणलाई पृष्ठपोषण दिने व्यवस्था शिक्षा नियमावलीमा भएतापनि विद्यालय निरीक्षणको उद्देश्यले वि.नि.हरू विद्यालयमा जानेनगरेको जानकारी शिक्षक तथा प्र.अ.हरूबाट पाइयो । यसले शैक्षिक व्यवस्थापनमा नकारात्मक प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

विद्यालयको यस्तो समस्यालाई कम गर्न मानव सम्बन्ध सिद्धान्त अनुसार सबै शिक्षक, प्र.अ., स्रोत व्यक्ति तथा वि.नि. बीच अन्तरक्रिया गरी आपसी सम्बन्धलाई मजबुत बनाउँदै समस्या समाधान लागि सहकार्य गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । जसको सहायताले विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन समेत प्रभावकारी हुन सक्ने देखिन्छ ।

४.१.६ प्र.अ. तथा शिक्षकहरूको कार्य मूल्याङ्कनको अवस्था

कुनैपनि संघसंस्थामा कार्यरत कर्मचारीहरूको काम गर्ने तौर तरिकाको मूल्यांकनलाई कार्यसम्पादन मूल्यांकन भनिन्छ । संघसंस्थामा रहने हरेक कर्मचारीको कार्य मूल्यांकन गरिनुपर्छ जसको माध्यमबाट कर्मचारीमा रहेको कमजोरी सुधारका लागि पृष्ठपोषण प्रदान गर्न तथा कामको बारेमा कामको आधारमा दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था गर्न समेत सहयोग पुग्छ । विद्यालयमा पनि प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरूको कार्य मूल्यांकन गरी त्यसको अभिलेख व्यवस्थित साथ राख्नु पर्छ । यस शोधकार्यको लागि अध्ययनमा परेका

विद्यालयमा छ जना वि.ब्य.स। अध्यक्ष तथा ५ जना प्रधानाध्यापकलाई यस सम्बन्धमा गराइएको प्रश्नावली बाट प्राप्त विवरणलाई निम्न बमोजिम व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ।

प्र.अ.को कार्य मूल्यांकनका लागि के लाई आधार बनाउनु हुन्छ भनी अध्ययन क्षेत्रका ५ वटा विद्यालयका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षलाई सोधेको प्रश्नमा सामान्यतया सबै पक्षलाई हेरे पनि प्रशासनिक क्षमता, विद्यालय सञ्चालनको अवस्था विद्यालय समुदाय विचको सम्बन्धलाई प्रमुख आधारको रूपमा लिने गरेको जवाफ २ जना विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्षबाट प्राप्त भयो भने ३ जना विद्यालय व्यवस्थापन समिति अध्यक्षले प्र.अ.को कार्य मूल्याङ्कनको प्रमुख आधारको रूपमा आर्थिक पारदर्शिता, रिजल्टको अवस्था, नियमितता तथा शिक्षक विद्यार्थीसँगको सम्बन्धलाई लिने गरेको जवाफ दिएका थिए।

यसरी नै शिक्षकको कार्य मूल्याङ्कनको आधार को सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा २ जना वि.ब्य.स। अध्यक्षले शिक्षकको नियमितता तथा विद्यार्थी प्रतिक्रियालाई आधार मानी शिक्षकको कार्य मूल्यांकन गर्ने गरेको जवाफ दिएका थिए भने १ जना वि.ब्य.स. अध्यक्षले कक्षा अवलोकन तथा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धिलाई हेरेर शिक्षकको कार्य मूल्यांकन गर्ने गरेको जवाफ दिएका थिए। शिक्षकको कार्य मूल्याङ्कनको सम्बन्धमा ५ जना प्रधानाध्यापक लाई सोधिएको प्रश्नमा २ जना प्रधानाध्यापकले कक्षा अवलोकन तथा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धीको विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षलाई २ जना प्रधानाध्यापकले नियमितता, लगनशिलता, शैक्षिक गुणस्तर तथा शिक्षक विद्यार्थी विचको व्यवहार र १ जना प्रधानाध्यापकले प्रशासनिक सहयोग र अतिरिक्त कार्यको जिम्मेवारी बहन गरेको आधारमा शिक्षकको कार्य मूल्यांकन गर्ने गरेको जवाफ दिएका थिए।

कुनै पनि संघसंस्था तथा संगठनमा काम गर्ने व्यक्ति तथा कर्मचारीको वैयक्तिक विशेषताहरु, वर्तमान कार्य क्षमताहरु, भविष्यका सम्भावनाहरु आदि बारेमा समय समयमा निरन्तर निरीक्षण, अवलोकन र मूल्याङ्कन भै रहनु पर्छ। यस कार्यबाट उनीहरूलाई दण्ड दिने, कारवाही गर्ने, सरुवा गर्ने, बढुवा गर्ने, घटुवा गर्ने जस्ता कार्यमा सघाउ पुग्छ। विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक तथा कर्मचारीको नियमित मूल्याङ्कन गर्ने गरिएमा उनीहरूले आफ्नो हैसियत मूल्याङ्कन गर्ने, स्वमूल्याङ्कन गर्ने, आफ्नो कमजोरी पत्ता लगाउने, अरुसँग तुलना गर्ने तथा कमजोरी सुधार गर्ने अवसर प्राप्त गर्छन। सामुदायिक विद्यालयमा

कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने प्रचलन प्रभावकारी नभएको पाइयो । विद्यालयका सबै शिक्षकहरूको कार्य मूल्यांकन अर्थपूर्ण ढंगले हुने गरेको पाइएन । स्थायी शिक्षकहरूको कर्म सम्पादन मूल्यांकन औपचारिकता पूरा गर्ने उद्देश्यले मात्र हुने गरेको र अन्य शिक्षकहरूको उद्देश्य पूर्ण तवरले कार्य मूल्यांकन नै हुन नसकिरहेको अवस्था पाइयो ।

मानव सम्बन्ध सिद्धान्तअनुसार कर्मचारीहरू समुहमा मिलेर बस्न चाहने तथा आदर सम्मान चाहने हुन्छन् । संगठनले एकल नेतृत्व भन्दा मानवीय, प्रजातान्त्रिक र सहभागिता पूर्ण नेतृत्वका जोड दिनुपर्छ । अभौतिक पुरस्कार, प्रशंसा, सत्कार र सम्मानले कामदारको अभिप्रेरणा बढ्छ । विद्यालयमा पनि शिक्षक कर्मचारीको कार्य मूल्यांकन निष्पक्ष तरिकाले गरी मूल्याङ्कनको आधारमा राम्रो काम गर्नेलाई पुरस्कार गरेमा व्यवस्थापन प्रभावकारी बन्न सक्ने देखिन्छ ।

४.१.७ विद्यार्थी मूल्यांकन र प्रगति विवरण व्यवस्थाको अवस्था

यस अध्ययन कार्यको लागि छनोटमा परेका विद्यालयमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणालीका सम्बन्धमा प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरूलाई प्रश्नावली गराउनुका साथै अभिभावक विद्यार्थी बीच छलफल समेत गरी तथ्यांक संकलन गरिएको थियो ।

विशेषतः विद्यालयमा सुधारात्मक र निर्णयात्मक ढङ्गले विद्यार्थी मूल्यांकन गर्ने गरेको पाइयो । विद्यार्थी मूल्यांकनका आधारहरू सबै विद्यालयमा समान नै भएको पाइयो । यस सम्बन्धमा प्रधानाध्यापकहरूलाई गराइएको प्रश्नावली अनुसार तल्ला कक्षाहरूमा निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई बढी जोड दिने गरिएको जसमा हाजिरी, कक्षा कार्य, गृह कार्य, कक्षा क्रियाकलापमा संलग्नता जस्ता आधारहरू बाट मूल्यांकन गर्ने गरिएको र माथिल्लो कक्षाहरूमा आवधिक परीक्षालाई नै मूल्याङ्कनको प्रमुख आधारको रूपमा उपयोग गर्ने गरेको जवाफ सबै प्रधानाध्यापकहरूबाट प्राप्त भयो । विद्यार्थी मूल्याङ्कनको सम्बन्धमा शिक्षकलाई गराइएको प्रश्नावलीअनुसार सुधारात्मक मूल्याङ्कनको रूपमा कक्षा कार्य, गृहकार्य, एकाइ परिक्षा जस्ता क्रियाकलापहरू संचालन गरी विद्यार्थीका कमि कमजोरीको अवगत गराई सुधारका लागि सुभावहरू प्रदान गरी सहयोग गर्ने गरिएको जवाफ प्राप्त भएको थियो ।

विद्यार्थी प्रगतिको जानकारी गराउने प्रक्रियाको बारेमा सोधिएको प्रश्नमा तल्ला कक्षाहरूको विद्यार्थीको जानकारी बेला बेलामा सम्बन्धित अभिभावकलाई पत्राचार गरी विद्यालयमा बोलाएर गराउने सम्बन्धमा ज्ञछ जना शिक्षकलाई गराइएको प्रश्नावलीबाट प्राप्त विवरण अनुसार सबै शिक्षकहरूले प्रगति विवरण रिजल्ट प्रकाशन गरी सुनाउने गरेपनि अभिभावकहरूलाई घर घरमा पठाउने नगरिएको र केही अभिभावकहरू विद्यालयमा आएर हेर्ने गरेको अवस्था विद्यमान रहेको पाइन्छ ।

४.२ विद्यालयमा शैक्षिक योजना निर्माण र कार्यान्वयनको अवस्था

प्रस्तुत शोधका लागि आधारभूत विद्यालय तहमा व्यवस्थापनको शिक्षण योजना निर्माण र कार्यान्वयनको अवस्था लाई व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । विद्यालय शिक्षा प्रदान गराउने एउटा प्रमुख शैक्षिक संस्था हो । विद्यालयका शैक्षिक कार्यक्रमलाई व्यवस्थित र उपलब्धिमूलक बनाउन विद्यालयले विभिन्न योजना निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । विद्यालयमा बनाइने यस्ता योजनाहरूमा बार्षिक कार्यतालिका, बार्षिक पाठयोजना, एकाइ योजना, दैनिक पाठयोजना, अतिरिक्त क्रियाकलाप योजना आदि पर्दछन् । विद्यालयको योजना निर्माण र कार्यान्वयनको सम्बन्धमा ५ वटा विद्यालयको ५ जना प्रधानाध्यापकहरू र १५ जना शिक्षकहरूलाई प्रश्नावली गरिएको थियो । जसलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका ३ : योजना निर्माण र कार्यान्वयनको अवस्था

विवरण	उत्तरदाता	प्रतिक्रिया			
		छ	प्रतिशत	छैन	प्रतिशत
वार्षिक कार्य योजना निर्माण	प्र.अ.	५	१००		
विद्यालय सुधार योजना	प्र.अ.	५	१००		
अतिरिक्त क्रियाकलाप योजना	प्र.अ.	२	४०	३	६०
वार्षिक पाठयोजना	शिक्षक	६	४०	९	६०
एकाइ पाठयोजना	शिक्षक	२	१३.३३	१३	८६.६७
दैनिक पाठयोजना	शिक्षक			१५	१००

५ वटा समुदायिक आधारभूत विद्यालयका सबै प्र.अ.हरुले वार्षिक कार्ययोजना र विद्यालय सुधार योजना निर्माण गर्ने गरेको पाइएको छ । २ जना प्रधानाध्यापकले मात्र अतिरिक्त क्रियाकलापको योजना निर्माण गरेको पाइयो । त्यस्तै छ वटा विद्यालयमा ज्ञछ जना शिक्षकहरुलाई गराइएको प्रश्नावली अनुसार ६ जना शिक्षकले मात्र वार्षिक पाठ योजना निर्माण गर्ने गरेको पाइयो भने २ जना शिक्षकले मात्र एकाइ योजना निर्माण गर्ने गरेको पाइयो समान्यतः कक्षामा जानुअघि विषयबस्तुलाई सर्सती हेरे पनि दैनिक पाठ योजना बनाएरै कक्षामा जाने प्रचलन नभएको जवाफ सबै शिक्षकहरुबाट पाइयो ।

यसरी पाठयोजना निर्माणमा सबैको ध्यान गएको पाइन्छ । शैक्षिक सत्रको शुरुमा योजना निर्माणको विषयमा छलफल भए तापनि त्यसतर्फ सबैले त्यति चासो नराखे र बनाइएको योजनाहरु कार्यान्वयनको अवस्था पनि प्रभावकारी हुन नसकिरहेको धारणा उत्तर दाताहरुको रहेको पाइयो । शैक्षिक व्यवस्थापन सुदृढ बनाउन उपयुक्त योजना प्रभावकारी तवरले कार्यान्वयन गर्नु तथा त्यसको प्रभावको विश्लेषण तथा मूल्यांकन समेत गर्नु आवश्यक हुन्छ तर विद्यालयमा योजना निर्माण र कार्यान्वयनको अवस्था कमजोर रहेको पाइयो ।

कुनै पनि कार्य पूर्व योजना बिना सञ्चालन गरिएमा लक्ष्य प्राप्तिमा समस्या सृजना हुन्छ । योजनाले कार्यलाई नियमित तथा लक्ष्योन्मुख बनाउन मद्दत पुर्याउँछ । विद्यालयमा विभिन्न योजनाहरु बनाउन आवश्यक छ ।

उपयुक्त योजना निर्माणको अभाव विद्यालयमा देखिनुलाई राम्रो मान्न सकिन्छ । व्यवहारवादी सिद्धान्त अनुसार संगठनको लक्षण एकलो प्रयासबाट हासिल गर्न असम्भव हुने हुँदा संगठनको साभ्हा लक्ष्य सबैको सहभागिताबाट निर्माण गरी लक्ष्य प्राप्तीको लागि सबैले थप योजना बनाई व्यवहारमा उतार्न सके शैक्षिक प्रक्रिया सञ्चालन तथा शैक्षिक ब्यवस्थापनमा देखिएका समस्या समाधान गर्न सहयोग पुग्न सक्ने देखिन्छ ।

४.३ विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा रहेका समस्याहरू तथा समस्या समाधानका उपायहरू

प्रस्तुत सोधको लागि प्राप्त तथ्यांकलाई आधार बनाई आधारभुत विद्यालय तहमा रहेका शैक्षिक व्यवस्थापनको वर्तमान समस्या तथा समाधानका उपायहरू व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.१ विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा रहेका समस्याहरू

४.३.१.१ आर्थिक तथा भौतिक स्रोतसाधनको अभाव

विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याहरू के के भने प्रश्नमा आर्थिक तथा भौतिक स्रोतसाधनको अभाव प्रमुख समस्या भएको जवाफ ३ जना वि.ब्य.स. अध्यक्षबाट प्राप्त भयो भने २ जना वि.ब्य.स.अध्यक्षले समुदाय र विद्यालयबीच तालमेल हुन नसक्नु विद्यार्थीले समयमै पाठ्यपुस्तक नपाउने र कोर्ष पुरा हुन नसक्नुलाई प्रमुख शैक्षिक समस्याको रूपमा लिएको पाइयो ।

४.३.१.२ प्रधानाध्यापकको नेतृत्व क्षमतामा कमी

विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्याहरू के के भने प्रश्नमा आर्थिक तथा प्रधानाध्यापकको नेतृत्व क्षमतामा कमी प्रमुख समस्या भएको जवाफ ३ जना वि.ब्य.स. अध्यक्षबाट प्राप्त भयो ।

४.३.१.३ विद्यालयमा बहदो राजनीतिकरण

अध्ययन गरिएका ३ ओटा विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूले विद्यालयमा बहदो राजनीतिकरण नै प्रमुख शैक्षिक समस्याको रूपमा लिएका बताएका थिए ।

४.३.१.४ समुदाय र विद्यालयबीच तालमेल हुन नसक्नु

४.३.१.५ विद्यार्थीले समयमै पाठ्यपुस्तक नपाउने र कोर्ष पुरा हुन नसक्नु

२ जना वि.ब्य.स.अध्यक्षले समुदाय र विद्यालयबीच तालमेल हुन नसक्नु विद्यार्थीले समयमै पाठ्यपुस्तक नपाउने र कोर्ष पुरा हुन नसक्नुलाई प्रमुख शैक्षिक समस्याको रूपमा लिएको पाइयो ।

४.३.१.६ नियमित अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणको अभाव

४.३.१.७ शिक्षकको क्षमता अभिवृद्धिका कार्य हुन नसक्नु

४.३.१.८ स्पष्ट शिक्षा नीतिको अभाव

४.३.१.९ विविध क्षमता भएका विद्यार्थीलाई एकैठाउँमा शिक्षण गर्नुपर्ने अवस्था

४.३.१.१० विषयगत शिक्षकको व्यवस्था हुन नसक्नु,

४.३.१.११ शैक्षिक सामग्रीको अपर्याप्ता

विद्यालयका १५ जना शिक्षकलाई सोधिएको प्रश्नबाट संकलित विचार अनुसार ९ जना शिक्षकले नियमित अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणको अभाव शिक्षकको क्षमता अभिवृद्धिका कार्य हुन नसक्नु, स्पष्ट शिक्षा नीतिको अभाव, विविध क्षमता भएका विद्यार्थीलाई एकैठाउँमा शिक्षण गर्नुपर्ने अवस्थालाई प्रमुख समस्याको रूपमा लिएको पाइयो भने ७ जना शिक्षकले विषयगत शिक्षकको व्यवस्था हुन नसक्नु, शैक्षिक सामग्रीको अपर्याप्ता, राजनैतिक हस्तक्षेप, अनेकौं प्रकृतिका शिक्षकहरु रहने प्रावधान, शिक्षकको पेशागत स्थायित्व हुन नसक्नुलाई प्रमुख समस्याको रूपमा लिएको पाइयो ।

४.३.१.१२ सरकारको निष्क्रियता

यसै विषयमा अध्ययन क्षेत्रमा ५ जना प्रधानाध्यापकलाई सोधिएको प्रश्नबाट प्राप्त जवाफ अनुसार ४ जना प्रधानाध्यापकले शैक्षिक व्यवस्थापनको प्रमुख समस्याको रूपमा सरकारको निष्क्रियता, अस्थिर राजनीति, कमजोर शैक्षिक नीति, शैक्षिक नीति नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु तथा शिक्षकको पेशागत ग्यारेन्टी हुन नसक्नुलाई लिएको पाइयो भने १ जना प्रधानाध्यापकले मर्यादित शिक्षक दरबन्दी नहुनु, विद्यार्थी अनुशासनको कमी, पेशागत अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रमको व्यवस्था नहुनु, सरोकारवालाहरु निष्क्रिय बन्नुलाई प्रमुख समस्याको रूपमा लिएको पाइयो ।

४.३.२ विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा रहेका समस्या समाधानका उपायहरु

विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरुलाई कम गर्दै शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिका लागि प्रभावकारी शैक्षिक व्यवस्थापन गर्ने उपायहरु के के हुन सक्छन भन्ने सन्दर्भमा अध्ययन क्षेत्रमा परेका ५ वटा आधारभूत विद्यालयका छ जना वि.स.अध्यक्ष, जेष्ठ जना शिक्षकहरु, ५ जना प्रधानाध्यापकहरु र सरोकारवालाहरुसँगको समुदायिक छलफलबाट सुझावहरु सङ्कलन गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा नमुनाको रूपमा लिइएका जनसंख्याबाट शैक्षिक व्यवस्थापनका उपायका सम्बन्धमा प्राप्त प्रतिक्रियालाई यहाँ व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.३ विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष को प्रतिक्रिया

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष अरुवाट प्रभावकारी शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि आर्थिक तथा भौतिक स्रोत साधन जुटाउन सबैले लागि पर्नु पर्ने र प्र.अ.को नेतृत्व तथा व्यवस्थापिकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने विद्यालयलाई राजनीतिबाट अलग राखिनु पर्ने अभिभावकले पनि विद्यालयको विकासको लागि सहयोग बढाउनुपर्ने प्रतिक्रिया प्राप्त भएको थियो । त्यसरी नै वि.व्य.स., प्र.अ., शिक्षक, विद्यार्थी तथा अभिभावक बीच समय समयमा अन्तरक्रिय चलाउनुपर्ने, सरकारले समयमै पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउनु पर्ने जस्ता सुझावहरु दिएका थिए ।

४.३.४ शिक्षकहरुबाट प्राप्त प्रतिक्रिया

शिक्षकहरुले यो समस्या समाधानका उपायका रूपमा अवलोकन तथा निरीक्षण जिम्मेवारी पाएका व्यक्ति तथा निकायले नियमित रूपमा आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने, पर्याप्त मात्रामा विषयगत दरबन्दी उपलब्ध गराउनुपर्ने, शिक्षकको क्षमता वृद्धिको लागि समय(समयमा तालिम तथा अन्तरक्रिय सञ्चालन गर्नुपर्ने, स्पष्ट शिक्षा नितिको व्यवस्था गरी प्रभावकारी ढंगले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने राय प्रकट गरेका थिए । यसका साथै शिक्षकलाई स्थाई बनाई पेशागत अन्योलता हटाउनुपर्ने, कामको उचित मूल्यांकन गरी पुरस्कृत गर्दै उत्प्रेरणा बढाउनुपर्ने, विद्यालयका विभिन्न गतिविधिहरुमा हुने अनावश्यक राजनीतिक चलखेल अन्त्य गर्नुपर्ने, बालमनोविज्ञान बुझी वाल मैत्री तवरले शिक्षकले शिक्षण गर्नुपर्ने,

समयको मागअनुसार अंग्रेजी माध्यममा पनि कक्षा सञ्चालन गर्नुपर्ने तथा शिक्षकलाई अध्यापनको अतिरिक्त अनुसन्धानमुखी पनि बनाउनुपर्ने सुझावहरूलाई समस्या समाधानको उपायको रूपमा प्रस्तुत गरेका थिए ।

४.३.५ प्रधानाध्यापकबाट प्राप्त प्रतिक्रिया

यसैगरी प्रधानाध्यापकले दिएका सुझावहरूमा शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएका समस्या समाधानमा सरकार क्रियाशील हुनुपर्ने, आर्थिक लगानी शिक्षाक्षेत्रमा बढाउनुपर्ने, व्यावहारिक शिक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्ने, शैक्षिक प्रणाली समयसापेक्ष बनाउनुपर्ने, शिक्षाक्षेत्रको राजनैतिक भागवण्डाको प्रचलन अन्त्य गर्नुपर्ने, विद्यालयमा प्रशासनिक कर्मचारीको व्यवस्था राज्यले गर्नुपर्ने, शिक्षा क्षेत्रलाई राज्यको उपेक्षा गर्ने प्रचलन अन्त्य गर्नुपर्ने, विद्यालय व्यवस्थापनको जिम्मेवारी देखिएको अन्यौलता हटाउनुपर्ने, समुदायले विद्यालयलाई रचनात्मक सहयोग गर्नुपर्ने जस्ता रहेका छन् । यसका साथै सरकार बाला सबैको मनोवृत्तिमा सकारात्मक परिवर्तन आउनुपर्ने, शिक्षक(शिक्षक बीचमा राम्रो सम्बन्ध कायम राख्नुपर्ने, पेशागत स्थायित्वको व्यवस्था गरिनु पर्ने र साना तिना मनमुटाव लाई त्यागेर विद्यालयको हितको लागि सबैले लागि पर्ने आवश्यक भएको सुझावहरू दिएका थिए ।

परिच्छेद पाँच निष्कर्ष र सुझावहरु

यस परिच्छेदमा अधिल्लो परिच्छेदमा गरिएको तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा व्याख्याबाट प्राप्त जानकारीहरूको आधारमा निष्कर्ष सुझावहरु दिने कार्य गरिएको छ ।

५.१ निष्कर्ष

शिक्षाको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिको लागि पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्य अनुरूपका व्यवहारहरू विद्यार्थीमा विकसित गराउन विद्यालय व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउनु नितान्त आवश्यक छ । शैक्षिक निति कार्यान्वयनको प्रमुख स्थल नै विद्यालय भएकोले यसलाई व्यवस्थित बनाउनु अत्यावश्यक छ । यस सोध अध्ययनको क्रममा विभिन्न पक्षहरू माथि गरिएको अध्ययन तथा विश्लेषण बाट निकालिएका निष्कर्षहरु निम्नानुसार रहेका छन् ।

विद्यालयको उचित व्यवस्थापनको लागि राज्यले पर्याप्त मात्रामा मानव संसाधनको व्यवस्था गर्न नसकेको देखिन्छ । परम्परागत शिक्षण शैलीलाई क्रमशः घटाउदै व्यावहारिक तथा अनुसन्धानमुखी शिक्षण प्रक्रिया विकसित गर्नेतर्फ राज्यले ध्यान दिन नसकेको तथा विद्यालय अनुगमन तथा निरीक्षणको व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन नसकिरहेको अवस्था देख्न सकिन्छ ।

स्पष्ट शिक्षा नीतिको अभाव तथा बनाइएका नीतिनियमको व्यावहारिक पक्ष कमजोर भएकोले शिक्षा क्षेत्रमा विकृतिहरु सृजना भएका छन् । शैक्षिक व्यवस्थापनको स्पष्ट खाकाको अभावमा विद्यालय व्यवस्थापनमा कसको दायित्व कति र कस्ले कस्तो भूमिका निर्वाह गर्ने भन्ने कुरा अन्यौल ग्रस्त रहेको छ । राज्यले समय सापेक्ष शिक्षा प्रणाली लागू गर्न नसक्दा शिक्षित बेरोजगारीको भिड बढिरहेको छ । व्यावहारिक र जीवन उपयोगी सीपको बिकाश गराउने शिक्षाको व्यवस्था हुन नसक्दा समग्र शैक्षिक व्यवस्थापन नै कमजोर बनिरहेको अवस्था छ ।

यसरी नै परीक्षा प्रणाली व्यवस्थित हुन नसक्दा शिक्षाको गुणात्मक स्तर दिन प्रति दिन खस्कदै गइरहेको छ । विद्यार्थीले समयमै पाठ्यपुस्तक नपाउने तथा शिक्षक पनि

पाठ्यपुस्तकलाई नै शिक्षणको प्रमुख माध्यम बनाउने प्रचलनले शिक्षण सिकाइमा समस्या सृजना भएको छ । यसरी नै अध्ययनबाट विद्यालय व्यवस्थापन समितिको गठन तथा शिक्षक छनौट प्रक्रियामा गरिने राजनीतिकरणले व्यवस्थापन प्रक्रिया मा सबैको चासो नभएको पाइयो ।

वार्षिक योजना, एकाइ योजना तथा दैनिक पाठयोजना सबैले बनाएको पाइँदैन भने विद्यालयमा पाठ्यक्रम, शिक्षक निर्देशिका, सन्दर्भ सामग्री लगायत शैक्षिक सामग्रीहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध नभएको अवस्था छ ।

विद्यालय एउटा औपचारिक संगठन भएता पनि संगठन भित्रका सबै सदस्यहरूलाई संगठनको साभा लक्ष्य प्राप्ति तर्फ उन्मुख गराउने क्रियाकलापमा संलग्न गराउन तर्फ ध्यान नदिइएको पाइयो । त्यसरी नै मानव सम्बन्ध सुमधुर बनाई कार्यप्रति उत्प्रेरितगराउने कार्यमा आवश्यक ध्यान दिन नसकेको र पर्याप्त भौतिक साधनको व्यवस्था विद्यालयमा हुन नसकेको अवस्था पाइन्छ ।

विभिन्न कारणबाट हुने बन्द हडतालको प्रभाव विद्यालयमा परी पठन पाठनमा बाधा पर्नु, कक्षा सञ्चालनको अतिरिक्त व्यवस्था गर्न नसक्नु, कमजोर विद्यार्थी को लागि विशेष व्यवस्था गर्न तर्फ चासो नदिनु, विद्यार्थी परामर्श सेवा विद्यालयमा उपलब्ध नहुनु, आफ्नो जिम्मेवारीलाई सबैले सक्रियता साथ पुरा गर्न नसक्नु जस्ता समस्याहरू आधारभूत विद्यालयहरूमा देखिएका छन् ।

शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा प्रभाव पार्ने भौतिक पूर्वाधारको अवस्था सन्तोषजनक नभएको पाइयो । खानेपानको व्यवस्था, शौचालय, खेल मैदान, विद्यालय कम्पाउण्ड घेराको अवस्था, पुस्तकालय तथा प्रयोगशाला, सन्दर्भ सामग्री तथा शैक्षिक सामग्री प्रयोगको अवस्था कमजोर देखिन्छ ।

परीक्षाफल विश्लेषण गरी त्यसमा देखिएका समस्या समाधानका कार्यहरू सञ्चालन गर्ने गरिएको पाइँदैन । विद्यार्थी संख्या घट्ने डरले नतिजा प्रकाशनमा बढी लचकता अपनाउने गरिएको तथा परीक्षालाई मात्रै मूल्यांकनको प्रमुख आधारको रूपमा लिने गरिएको पाइयो ।

वि.व्य.स. तथा प्रधानाध्यापकहरूले राजनैतिक दवावको कारण स्वतन्त्र ढंगले काम गर्न नसक्ने अवस्था, अभिभावकहरूमा विद्यालयलाई सहयोग पुर्याउने सवालमा देखिएको निष्क्रियता, विद्यार्थीमा जसरी भए पनि परीक्षा उत्तीर्ण हुने दाउ, प्रधानाध्यापकले प्रशासनिक कार्यमा बढी खटीनु पर्ने हुँदा शैक्षिक सुधारका लागि पर्याप्त समय दिन नसक्ने अवस्था, विद्यालयले वास्तविक शैक्षिक तथ्याङ्क समयमै नभर्ने प्रचलन, शिक्षकहरू द्वारा परीक्षामुकी शिक्षण गर्ने परिपाटी तथा राज्यको अस्पष्ट र कमजोर शिक्षा निति विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

समग्र विद्यालयले व्यवस्थापनको क्षेत्रमा नीतिगत अस्पष्टता, शिक्षा क्षेत्रमा पर्याप्त लगानीको अभाव, आवश्यक मात्रामा शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्था हुन नसक्नु, विद्यालयमा छुट्टै प्रशासनिक कर्मचारीको व्यवस्था गर्न नसक्नु, नियमित रूपमा विद्यालयको अनुगमन हुन नसक्नु, विद्यालय व्यवस्थापनमा समुदायलाई परिचालन गर्न नसक्नु, आवश्यक राजनैतिक चलखेलबाट विद्यालय मुक्त हुन नसक्नु, बाल मनोविज्ञान बुझेर शिक्षकले शिक्षण गर्ने प्रचलन नहुनु, शैक्षिक समस्याका बारेमा शिक्षक ले कर्ममुलक अनुसन्धान गरी शिक्षण प्रक्रिया सुधार गर्ने तर्फ उत्सुकता नदेखाउनु, कार्यमुल्यांकन गर्ने परिपाटीलाई प्रभावकारी बनाउन नसक्नु जस्ता प्रमुख समस्याहरू विद्यालयमा रहेको पाइयो ।

५.२ सुझावहरू

आधारभूत विद्यालयको व्यवस्थापनको बारेमा गरिएको यस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षको आधारमा आधारभूत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन सुधारका लागि निम्नानुसारका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२.१ नीतिगत तह

राज्यले समय सापेक्ष प्रभावकारी शैक्षिक नीति तर्जुमा गरी प्रभावकारी कार्यान्वयनको व्यवस्था मिलाउनुपर्छ । नीति निर्माणको लागि शिक्षकहरूबाट समेत राय संकलन गरी पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक तयार पार्ने सम्बन्धमा विशेषज्ञहरू बाट अन्तिमरूप दिनुपर्छ ।

प्रधानाध्यापकले प्रशासनिक कार्यमा बढी अल्मलिनु पर्ने समस्या समाधानको लागि छुट्टै प्रशासनिक कर्मचारीको व्यवस्था सरकारले गर्नुपर्छ ।

अनेकौं प्रकृतिका शिक्षक रहने व्यवस्था अन्त्य गरी नियमित रूपमा शिक्षकलाई स्थायी ढंगले पदस्थापना गराई शिक्षक(शिक्षक बीच नै हुने विभेद पूर्ण व्यवहारको अन्त्य गर्नुको साथै कार्यमूल्याङ्कन प्रणाली वैज्ञानिक बनाई पदोन्नतिको व्यवस्था गरी शिक्षकको मनोबल बढाउने तर्फ राज्यले विशेष ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन सम्पूर्ण शैक्षिक निकायहरूलाई क्रियाशील बनाउने र अनुगमन तथा निरीक्षण प्रणालीलाई चुस्त दुरुस्त बनाउन तर्फ ध्यान दिनु जरुरी देखिन्छ । समाज र राष्ट्रको लागि आवश्यक पर्ने तथा विश्व परिवेश सुहाउँदो दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्न सक्ने गरी समग्र शैक्षिक प्रणालीमै परिवर्तन ल्याउने खालको शैक्षिक नीति निर्माण गर्नेतर्फ सम्बन्धित सबै पक्षको ध्यान जानु आवश्यक देखिन्छ ।

माथिल्ला निकायहरूबाट विद्यालयको नियमित अनुगमन सुपरिवेक्षण गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ । विद्यालय निरीक्षण तथा यससँग सम्बन्धित निकायले विद्यालय अवलोकन तथा निरीक्षणको योजना बनाई सो अनुसार कार्य गर्ने तथा शिक्षकहरूको पेशागत क्षमता अभिवृद्धिका लागि सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

प्रधानाध्यापकले आफ्नो विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन वार्षिक कार्ययोजना समयमै बनाई सो अनुसार कार्य गर्ने गराउने तथा शिक्षकहरूलाई विषयगत वार्षिक, एकाइ पाठ योजना निर्माण गर्न प्रेरित गर्ने तथा अतिरिक्त क्रियाकलापको समेत योजना बनाई नियमित रूपमा अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गरी बालबालिकाको सर्वाङ्गीण पक्षको विकासमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिले विद्यालय सञ्चालनका लागि आवश्यकता अनुसार थप नीति नियमहरू बनाई त्यसको कार्यान्वयन गराउने तथा प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरूको कार्यमूल्याङ्कन गर्ने र शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि थप स्रोत व्यवस्थापनको लागि योजना निर्माण गरी अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२.२ अभ्यास तह

विद्यालय व्यवस्थापन समितिले आफ्ना जिम्मेवारीहरू पूरा गर्ने तर्फ अग्रसर रहनु पर्छ साथै विद्यालय माथि अनावश्यक हस्तक्षेप गरिनु हुँदैन । अभिभावक र शिक्षक बिच सम्बन्ध

विस्तारको लागि आवश्यक पहल गर्नुपर्छ । आवश्यकतानुसार शैक्षिक तथा प्रशासनिक अधिकार प्रधानाध्यापकलाई समेत प्रत्यायोजन गरी व्यवस्थापनका लागि सहयोगात्मक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ ।

प्रधानाध्यापक विद्यालय व्यवस्थापनको प्रमुख केन्द्र भएकोले ऐन नियमका प्रावधान तथा माथिल्ला निकायहरुबाट प्राप्त नीतिनियमको जानकारी विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक, विद्यार्थी तथा अभिभावकलाई अवगत गराई तिनीहरुको कार्यान्वयन गराउन कटिबद्ध हुनुको साथै विद्यालयीय समस्या समाधानका लागि सबैबाट सहयोग लिने तर्फ प्रयासरत रहनुपर्छ । राजनैतिक दवावको आधारमा नभई ऐन नियम भित्र रही स्वतन्त्र ढंगले निर्णय लिने तथा विद्यालय सञ्चालन गर्ने कुरामा सचेत रहनुपर्छ । निर्णय प्रक्रियालाई सहभागीमूलक बनाउने र शिक्षक, विद्यार्थी तथा अभिभावकहरु बीच सुमधुर मानव सम्बन्ध कायम राखी अगाडि बढ्न सान्दर्भिक हुने देखिन्छ । शिक्षक, विद्यार्थी तथा अभिभावक बिच शैक्षिक व्यवस्थापनका पक्षमा अन्तरक्रिया सञ्चालन गर्ने तथा विद्यालयमा सञ्चालनकालागि आवश्यकता अनुसार विभिन्न समितिहरु निर्माण पनि जिम्मेवारी बाँडफाँड गर्नुपर्छ । प्रधानाध्यापकले शिक्षकहरुको कक्षा अवलोकन गरी पृष्ठपोषण निरन्तररूपमा दिनुपर्छ ।

शिक्षकले सिकाइ प्रक्रियाका समस्याहरु पहिचान गर्ने तथा समस्या समाधानको उपायहरु खोजी गर्ने कार्य गर्नुपर्छ । त्रास रहित वातावरणमा शिक्षण गर्ने तथा विद्यार्थीको क्षमता अनुरूप सिकाइ प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्छ । कमजोर विद्यार्थीलाई विशेष ध्यान दिने तथा विद्यार्थी असफलताको सम्बन्धमा कार्यमूलक अनुसन्धान गर्नेतर्फ सक्रियता देखाउनुपर्छ ।

नियमित रूपमा विद्यालय निरीक्षण तथा कक्षा अवलोकन गरी आवश्यक पृष्ठपोषण प्रदान गर्नुपर्छ । आवश्यकतानुसार नमुना कक्षा शिक्षण गरी शिक्षकहरुको पेशागत क्षमता अभिवृद्धिमा सहयोग पुर्याउनु पर्छ । शिक्षकहरुको पेशागत समस्या पहिचान गरी बेला बेलामा अनुभव आदानप्रदान गर्ने, अन्तरक्रिया, समूह छलफल तथा आवश्यक तालिमको लागि पहल गर्नुपर्छ ।

५.२.३ अनुसन्धान तह

आधारभूत विद्यालयको व्यवस्थापन शीर्षकमा गरिएको यस अध्ययनले मात्र शैक्षिक विकासलाई पूर्णता दिन नसक्ने हुँदा भावी दिनमा शिक्षा क्षेत्रका सरोकारवालाहरूले निम्न विषयमा थप अनुसन्धान गर्न सक्ने गरी सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

आधारभूत विद्यालयको मानव संसाधन व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था, अर्थिक व्यवस्थापनमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको भूमिका, निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन कार्यान्वयनको अवस्था र यसमा देखिएका कठिनाइहरू तथा विद्यार्थी असफलताका कारण र समाधानका उपाय जस्ता विषयहरूमा अनुसन्धान गर्नसके आधारभूत विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउन धेरै हदसम्म सहयोग पुग्ने छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, दिपकराज (२०६२), माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक सुधारको व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका, अप्रकाशित शोधपत्र, काठमाडौं: त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- अधिकारी, विष्णु प्रसाद (२०६४) र (२०६५), शिक्षा सेवा प्राविधिक सहायक दर्पण, काठमाडौं: आशिष पुस्तक भण्डार ।
- कोइराला, विद्यानाथ र श्रेष्ठ चन्द्रबहादुर (२०६३), शैक्षिक व्यवस्थापन र संगठनात्मक व्यवहार, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- कोइराला, विद्यानाथ र साथीहरु (२०६४), शैक्षिक प्रशासन र सुपरिवेक्षण, काठमाडौं: ब्युष्ट पब्लिकेशन ।
- खड्का, राजेन्द्र (२०७३), सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन एक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र इडेनवर्ग इन्टरनेशनल कलेज पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय ।
- खनाल, पेशल (२०६२), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाडौं: सनलाइट पब्लिकेशन ।
- खनाल, हरिवोल (२०६५), शिक्षा, शैक्षिक पत्रिका, भक्तपुर: नेपाल सरकार, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सानोठीमि ।
- गौतम, रोहित (२०६७), सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका, अप्रकाशित शोधपत्र, धनकुटा ।
- बस्नेत, अशोक (२०६४), मोरङ जिल्लाको इन्द्रपुर स्रोतकेन्द्रका सार्वजनिक मा.वि.को व्यवस्थापनमा प्र.अ.को भूमिका, अप्रकाशित शोधपत्र, मोरङ सुकुना बहुमुखी क्याम्पस इन्द्रपुर ।
- शर्मा, टीकाराम (२०६३), सामुदायिक व्यवस्थापनमा सञ्चालन भएका विद्यालयको व्यवस्थापकिय प्रभाव एक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र काठमाडौं : महेन्द्र रत्न क्याम्पस ताहाचल ।

अनुसूचि १

छनौटमा परेका विद्यालयहरूको नाम तथा ठेगाना

क्र.स.	विद्यालयको नाम	ठेगाना
१	श्री रघुपति आधारभूत विद्यालय	विराटनगर - १७
२	श्री जनता आधारभूत विद्यालय	विराटनगर - १८
३	श्री जनक आधारभूत विद्यालय	विराटनगर - १९
४	श्री अरुणोदय आधारभूत विद्यालय	विराटनगर - १५
५	श्री विद्या विकास आधारभूत विद्यालय	विराटनगर - १५

अनुसूचि २

वि.ब्य.स. अध्यक्षको लागि सोधिएका प्रश्नावलिहरु

- १) विद्यालयको विकासको लागि के कति समय दिदै आउनु भएको छ ?
- २) विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक तथा आर्थिक अवस्थाको अवलोकन नियमित गर्नुहुन्छ ?
- ३) प्र.अ. तथा शिक्षक बिच तपाईंको सम्बन्ध के कस्तो रहेको छ ?
- ४) विद्यालयमा पठनपाठन सुचारु भए नभएको सम्बन्धमा कतिको अवलोकन गर्नु भएको छ ?
- ५) प्र.अ. तथा शिक्षकको कार्य मूल्यांकन के को आधारमा गर्नुहुन्छ ?
- ६) शिक्षकको अनुपस्थिति भएको अवस्थामा पठनपाठन सुचारु गर्ने केही नयाँ व्यवस्था पनि गर्नु भएको छ ?
- ७) विद्यालयको कुन पक्ष बढी कमजोरी महसुस गर्नु भएको छ ?
- ८) वि.ब्य.स. बैठकमा कस्ता खालका निर्णयहरु गराउनु हुन्छ ?
- ९) वि.ब्य.स. बाट पारित निर्णयहरु कार्यान्वयन को अवस्था कस्तो छ ?
- १०) विद्यालयको वार्षिक लेखा परीक्षण नियमित गराउदै आउनु भएको छ ?

अनुसूचि ३

शिक्षकको लागि सोधिएको प्रश्नावलीहरु

- १) विद्यालयमा सबै शिक्षकहरु नियमित आउनुहुन्छ ?
- २) विद्यालयमा विद्यार्थीहरुको उपस्थितिको कस्तो अवस्था छ ?
- ३) विद्यालयमा विद्यार्थीहरुको रुचि कुन-कुन किसिमको पाउनुहुन्छ ?
- ४) तपाईं शिक्षकहरुको बीचको वातावरण कस्तो किसिमको छ ?
- ५) कक्षाकोठामा शिक्षण गर्दा शैक्षिक सामग्रीहरुको प्रयोग कतिको गर्नुहुन्छ ?
- ६) विद्यार्थीहरु अतिरिक्त क्रियाकलापमा भाग लिन्छ, कि लिदैन ?
- ७) कक्षा शिक्षण गर्दा विद्यार्थीहरुले प्रश्न गर्छ, कि गर्दैन ?
- ८) विद्यार्थीहरुले दिएको गृहकार्य घरबाट बनेर ल्याउँछ, कि ल्याउँदैन ?
- ९) विद्यार्थीहरुको सरसफाइमा कतिको रहन्छ ?
- १०) विद्यार्थीहरु किताब, कपी, डटपेन प्रायः लिएर आएको हुन्छ, कि हुँदैन ?
- ११) एकाइ योजना र पाठ योजनाको निर्माण गर्ने गर्नु भएको छ ?
- १२) शिक्षण कार्यमा तपाईंले कुनै कठिनाईहरु महसुस गर्नु भएको छ ?
- १३) प्रभावकारी कक्षा शिक्षण को लागि कस्तो रणनीति अपनाउनु हुन्छ ?
- १४) आफ्नो विषयको वार्षिक कार्ययोजना बनाउने गर्नु भएको छ ?

अनुसूचि ४

प्र.अ.को लागि सोधिएका प्रश्नावलीहरु

- १) विद्यालयमा कक्षाकोठाको जम्मा संख्या कति छ ?
- २) शिक्षक कर्मचारी सहित जम्मा संख्या कति छ ?
- ३) शिक्षा निकायबाट विद्यालयमा वर्षभरि कतिपटक अनुगमन भएको छ ?
- ४) विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या कक्षागत रूपमा कति कति छन् ?
- ५) तपाईं प्र.अ. र शिक्षक बीचको तालमेल कस्तो किसिमको छ ?
- ६) विद्यालयमा अनुदानहरु ल्याउन केके गर्नुहुन्छ ?
- ७) व्यवस्थापन समितिको बैठक प्रायः कहिले कहिले गर्नुहुन्छ ?
- ८) प्र.अ., शिक्षक, कर्मचारी सहितको बैठक महिनामा कति दिन गर्नुहुन्छ ?
- ९) प्र.अ., शिक्षक, कर्मचारी सहितको बैठकमा कस्तो किसिमको प्रस्तावहरु आउने गर्छ ?
- १०) विद्यालय वातावरण राम्रो होस् भनि केके गर्नुहुन्छ ?

अनुसूचि ५

विद्यार्थीको लागि सोधिएका प्रश्नावलीहरु

- १) विद्यालयमा नियमित उपस्थित हुनु हुन्छ ?
- २) विद्यालयमा जम्मा कति वटा शिक्षकहरु छन् ?
- ३) कुन विषय पढन, बुझ्न सजिलो छ ?
- ४) कुन विषय पढन, बुझ्न अप्ठ्यारो हुन्छ ?
- ५) प्र.अ.ले बीच(बीचमा) कक्षा कोठा तिर आएर सोधपुछ गर्नुहुन्छ ?
- ६) विद्यालयबाट पाठ्यपुस्तकहरु प्राप्त हुन कति समय लागेको हुन्छ ?
- ७) विद्यालयमा अभिभावकहरु आएर शिक्षकको बारेमा सोधपुछ गर्नुहुन्छ ?
- ८) विद्यालयमा पुरै समय बस्ने वा नबस्ने गरिन्छ ?
- ९) विद्यालयमा अतिरिक्त कृयाकलापमा भाग लिने गरिन्छ वा गरिदैन ?
- १०) कक्षा कोठामा शिक्षक भइ रहेको बेला कुनै बाधा अवरोध हुन्छ कि हुँदैन ?

अनुसूचि ६

अभिभावकको लागि सोधिएका प्रश्नावलीहरु

- १) विद्यालयमा कक्षा कोठाको अवस्था कस्तो छ ?
- २) विद्यालयमा विद्यार्थीहरु वस्ने डेस्क बेन्च कति संख्यामा छन् ?
- ३) विद्यालयमा भएको डेस्क बेन्चके सबै विद्यार्थीहरुलाई पुग्ने हुन्छ ?
- ४) विद्यालयमा आम्दानीका स्रोतहरु के के छन् ?
- ५) वर्ष भरीमा कति आम्दानी र बचत हुन्छ ?
- ६) कति जना शिक्षक कर्मचारीलाई विद्यालय कै कोषबाट पारिश्रमिक दिने गरिन्छ ?
- ७) शिक्षकहरुको कक्षा मिलान कसरी गर्नु भएको छ ?
- ८) केहि शिक्षकहरु अनुपस्थित भएको बेला कुन किसिमले कक्षा संचालनगर्नु हुन्छ ?
- ९) विद्यालयमा शिक्षकको दरबन्दी मिलेको छ कि छैन ?
- १०) विद्यालयमा कति पटक माथिल्लो निकायबाट अनुगमन हुन्छ ?

अनुसूचि ७

छनौटमा परेका विद्यालयहरूको भौतिक तथा शैक्षिक सामग्री व्यवस्थापन

विवरण	श्री रघुपति आधारभुत विद्यालय			श्री जनता आधारभुत विद्यालय			श्री जनक आधारभुत विद्यालय			श्री अरुणोदयआधारभुत विद्यालय			श्री विद्या विकास आधारभुत विद्यालय		
	उ.	म.	नि.	उ.	म.	नि.	उ.	म.	नि.	उ.	म.	नि.	उ.	म.	नि.
भवन		√			√		√				√		√		
कक्षा कोठा ब्यवस्थापन	√			√			√				√		√		
भेन्टिलेशन			√		√		√				√		√		
खानेपानी		√		√			√				√		√		
फूलवारी					√										
खेल मैदान		√		√			√				√			√	
कम्पाउण्ड		√			√		√					√		√	
शौचालय		√				√	√				√		√		
पुस्तकालय		√			√			√			√			√	
शैक्षिक सामग्री			√			√			√					√	
खेलकुद सामग्री		√			√			√				√		√	
विज्ञान प्रयोगशाला		√			√			√				√		√	
शिक्षक विद्यार्थी विद्यार्थी आचार आचार संहिता		√			√				√		√			√	
शिक्षक विद्यार्थी विद्यार्थी नियमितता	√			√			√				√			√	
विद्यार्थी अनुशासन	√			√			√			√			√		
पाठ्यभार अनुसार पिरियड विभाजन	√			√			√			√			√		
खाली पिरियड ब्यवस्थापन	√				√			√		√			√		
परीक्षा सञ्चालन		√			√		√			√				√	
विद्यार्थी परामर्श परामर्श सेवा		√			√			√			√			√	